

A Comparative Study of the Narrative of Shah Abbas's Confrontation with the Nuqtavis in Safavid Sources (with Emphasis on Khuzani's Afzal al-Tavarikh)

Abbas Adavoudi Jolfaei¹ Rasul Jafarian²

1. Ph.D. Candidate, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: abbasadavoudi@ut.ac.ir

2. Corresponding author, Full Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: jafarianras@ut.ac.ir

Article Info Abstract

Article Type:
Research Article

Article History:
Received:
September 5, 2025

In Revised Form:
October 28, 2025

Accepted:
October 31, 2025

Published Online:
June 5, 2026

Keywords:
Comparative study;
Khuzani; Shah
Abbas; Nuqtavis;
Darvish Khosrow;
Yusufi Tarkeshdoz.

The present study, entitled “*A Comparative Study of the Narrative of Shah Abbas's Confrontation with the Nuqtavis in Safavid Sources*,” seeks to compare the accounts of Khuzani and three other historians of this period, in order to reveal the unique information contained in their reports as well as the aspects of similarity and difference among their narratives. The aim is to determine how the comparative analysis of these sources leads to the emergence of diverse interpretations concerning the Nuqtavi affair and to the formation of contradictory understandings in the reader's mind. The Nuqtavi order was founded in 800 AH by Mahmud Pasikhani, and its activity continued during the Safavid era; as signs of their cooperation with the Nizari Muhammad-Shahi sect can be observed during the reign of Isma'il and The reign of Tahmasp was accompanied by his violent treatment of the Nuqtavis. regarding the reign of Shah Abbas, it must be said that each historian of this period reflected the story of the Shah's confrontation with the Nuqtavis in his own manner. Among them, Khuzani's narrative has not been considered in any of the previous scholarly studies. The findings of this research indicate that Khuzani offers a unique narrative in such cases as the key role of 'Inayat-Kal Isfahani in dealing with the Nuqtavis, mentioning the scholars present at the trial of Darvish Khosrow, and depicting the massacre of the Nuqtavis of Qazvin. Furthermore, with regard to the introduction of their narratives and issues such as Shah Abbas's alleged inclination toward the Nuqtavi order, the way in which he became aware of their deviations, the chronology of related events, the method of proving Darvish Khosrow's guilt in court and the selection of Yusufi Tarkeshdoz for kingship, there exist similarities and differences between Khuzani's account and those of other historians. Ultimately, the author of this study argues that the fading of ideological prejudices over time and Khuzani's lack of fear of the Safavid political apparatus—due to his residence in India—gave him the opportunity to present the event with a more realistic and independent perspective compared to the other three sources.

Cite this The Author (s): Sadat Eslahi, M.S, Kasiri , M., Ahmadi, N. (2026), The Impact of Pahlavi Government's Health Policies on Improving the Condition of Meat with an Emphasis on Newly Discovered Documents. Historical Sciences Studies Vol.18, No 1, Serial No.41 –Spring- Summer:(25-56). <https://doi.org/10.22059/jhss.2025.401271.473839>

Publisher: University of Tehran Press.

© Author(s) retain the copyright. Abbas Adavoudi Jolfaei, Rasul Jafarian

DOI: <https://doi.org/10.22059/jhss.2025.401271.473839>

1. Introduction

The narrative of the *Afzal al-Tavarikh* concerning the Nuqtavis has not, until now, received any attention in scholarly research. A comparative examination of Khuzani's account with those of three other historians of the reign of Shah Abbas—namely Afushta'i, Munajjim Yazdi, and Iskandar Beg—reveals numerous similarities and differences in content. In this regard, it should be noted that although Khuzani, like Afushta'i and Iskandar Beg, links his report to the main body of the narrative through a prefatory section, Munajjim Yazdi's text lacks such an introduction. Khuzani and Iskandar Beg compose their introductions with an overview of the activities of Darvish Khosrow prior to Shah Abbas's accession to the throne, whereas Afushta'i, in his preface, seeks to present the Nuqtavi movement as a continuation of previous heretical trends by discussing issues such as Satan's rebellion against God and the emergence of figures whom he considers infidels—like Mani, Mazdak, and Hasan Sabbah. On the other hand, the manner in which Shah Tahmasp's interaction with Darvish Khosrow is presented in the introductions of Khuzani and Iskandar Beg is entirely contradictory: while Iskandar Beg reports that the Shah treated Darvish Khosrow harshly, Khuzani claims that the monarch showed him honor and respect. Khuzani, like Afushta'i and unlike Iskandar Beg and Munajjim Yazdi, refers to the Shah's financial assistance to the Nuqtavi center of activity in Qazvin and, contrary to them, asserts that Shah Abbas converted to the Nuqtavi order. Perhaps the most significant feature of Khuzani's account—which distinguishes his narrative from the other three—is the role he attributes to a figure named *'Inayat-Kul Isfahani*. According to Khuzani, this person was associated with Yusufi Tarkeshdoz, advised the Shah to arrest Yusufi, collected evidence to prove the accusations against Darvish Khosrow in court, personally executed Darvish Khosrow and Yusufi Tarkeshdoz, led the massacre of the Nuqtavis in Qazvin, and was responsible for the execution of Darvish Tarab and Darvish Kamal in 1010 AH on the road to Khorasan. None of the other three historians make any mention of *'Inayat-Kul* or his role in the Nuqtavi affair.

Regarding the depiction of Darvish Khosrow's arrest in the Takiyah of Qazvin, Afushta'i provides a vivid and lively account, while the reports of Khuzani, Iskandar Beg, and Munajjim Yazdi lack this feature. Furthermore, although Afushta'i and Iskandar Beg both refer to the killing of Mir Ahmad Kashi—the Nuqtavi leader of Kashan—by the Shah himself, Khuzani, despite having access to and borrowing from Iskandar Beg's text, omits the Shah's direct role in this incident. As for who proposed that Yusufi Tarkeshdoz should be appointed king for three days, the sources differ: Khuzani claims that *'Inayat-Kul* advised the Shah to enthrone Yusufi, whereas in the *Alam-ara-ye Abbasi* and *Tarikh-e Abbasi*, the proposal is attributed to Mulla Jalal Munajjim. However, Afushta'i attributes this decision solely to Shah Abbas himself, assigning no role to any intermediary. Concerning the formation of a tribunal to examine the accusations against Darvish Khosrow, although Khuzani, like Afushta'i and Iskandar Beg, mentions the establishment of such a court, his account differs from theirs in several respects. Khuzani asserts that this trial was held not in the presence of Shah Abbas but before “Shah Yusufi,” and, moreover, he explicitly lists the names of six well-known scholars who were present at the court—information absent in the accounts of the other two historians. In his narrative, Khuzani also vividly describes the massacre of the Nuqtavis of Qazvin following the execution of Darvish Khosrow and Yusufi Tarkeshdoz, whereas the other three historians do not mention this event. From a chronological perspective, Khuzani, like Iskandar Beg, records the suppression of the Nuqtavis under the events of the year 1002 AH, while Munajjim Yazdi and Afushta'i assign it to 1001 AH. Regarding the historians' evaluative judgments, Khuzani, like Munajjim Yazdi, employs the fewest negative expressions toward prominent Nuqtavi figures, while such expressions occur more frequently in the writings of Iskandar Beg and especially Afushta'i. Nevertheless, Khuzani's judgment of Yusufi Tarkeshdoz differs from the others: during Yusufi's three-day kingship, Khuzani speaks of him with respect, referring to him as “the sovereign of dignity” and “Shah Yusufi,” though after this brief period, his tone becomes sharply critical. By contrast, Afushta'i and Iskandar Beg adopt a consistently negative attitude toward Yusufi throughout their accounts. Moreover, the reflection of the Nuqtavi belief in metempsychosis and the use of satire in narration are features of the accounts of Afushta'i

The Impact of Pahlavi Government's Health Policies on Improving the Condition of Meat with an Emphasis on Newly Discovere 27
and Iskandar Beg, which are absent in the texts of Khuzani and Munajjim Yazdi. All these observations ultimately indicate that each historical source recounts only part of a larger story, and that a comprehensive understanding of historical events requires a combined study of multiple sources.

Finally, regarding the degree of credibility of Khuzani's report compared to the other three, the present author argues that two factors make his narrative more reliable and independent. First, Khuzani wrote about the Nuqtavi affair after a longer temporal distance from the events than the other historians. Second, he composed this section outside the Safavid domain—that is, in India. In other words, the fading of ideological prejudices over time and Khuzani's lack of fear of the Safavid political apparatus, due to his residence in India, enabled him to approach the episode with greater realism and independence. The fact that Khuzani, unlike Iskandar Beg, speaks of Shah Tahmasp's amicable attitude toward Darvish Khosrow; that, contrary to the other three historians, he refers to Shah Abbas's inclination toward the Nuqtavi path; and that, in identifying the Nuqtavis' heresy, he emphasizes the role of *Inayat-Kul Isfahani* rather than that of the Shah—all are instances demonstrating the higher authenticity and originality of Khuzani's account compared with the other three sources.

مطالعه تطبیقی روایت مواجهه شاه عباس و نقطویان در منابع عصر صفوی (با تأکید بر افضل التواریخ خوزانی)^۱

عباس آداودی جلفایی^۱، رسول جعفریان^۲ ✉

abbasadavoudi@ut.ac.ir
jafarianras@ltr.ui.ac.ir

۱. دانشجوی دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام، گروه تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه:
۲. نویسنده مسئول، استاد گروه تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه:

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: علمی - پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۵ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۸/۰۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۰ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۱۵ واژه‌های کلیدی: مطالعه تطبیقی، خوزانی، شاه‌عباس، نقطویان، درویش‌خسرو، یوسفی ترکش‌دوز	پژوهش حاضر با عنوان «مطالعه تطبیقی روایت مواجهه شاه‌عباس و نقطویان در منابع عصر صفوی»، درصدد است که با مقایسه گزارش خوزانی و سه مورخ دیگر این دوره، اطلاعات منحصربه‌فرد موجود در گزارش این مورخان و نیز وجوه تشابه و تمایز روایت آنان را آشکار سازد تا مشخص گردد که مطالعه تطبیقی این منابع، چگونه منجر به ارائه دیدگاه‌های متنوع در تبیین ماجرای نقطویان و شکل‌گیری تفسیرهای متناقض در ذهن مخاطب می‌شود. طریقت نقطویه در سال ۸۰۰ق توسط محمود پسیخانی پایه‌گذاری شد و دامنه فعالیت آن در عصر صفویه هم تداوم یافت؛ چنانکه می‌توان در دوره شاه‌اسماعیل نشانه‌هایی از همکاری آنان با نزاریان محمدشاهی را مشاهده کرد و دوره شاه‌طهماسب نیز با برخورد خشونت‌آمیز وی در قبال نقطویان همراه بود. در باب عصر سلطنت شاه‌عباس باید گفت که مورخان این دوره هر کدام به نحوی ماجرای برخورد شاه و نقطویان را در متن خود بازتاب داده‌اند که از میان آنان، روایت خوزانی در هیچ‌یک از تحقیقات پژوهشگران مورد توجه قرار نگرفته است. نتایج این نوشتار حاکی از آن است که خوزانی در مواردی نظیر نقش کلیدی عنایت کل صفاهانی در برخورد با نقطویان، ذکر علمای حاضر در محکمه درویش‌خسرو و بازنمایی صحنه قتل‌عام نقطویان قزوین، روایت منحصربه‌فردی ارائه کرده‌است. از سوی دیگر، تصویرسازی از صحنه دستگیری درویش‌خسرو، ایراد اتهام فساد اخلاقی به یوسفی ترکش‌دوز، کاربرد ادبیات طنزآلود و بازتاب عقیده تناسخ در روایت، از جمله مواردی است که در نوشته برخی مورخان دیده می‌شود، اما متن خوزانی فاقد آن است. همچنین در مقدمه‌چینی مورخان برای ورود به بدنه اصلی روایت و مسائلی مانند گرویدن شاه‌عباس به طریقت نقطویه، چگونگی آگاهی شاه از انحرافات نقطویان، زمان‌نگاری وقایع مرتبط با آنان، کیفیت اثبات اتهام درویش‌خسرو در محکمه، نحوه گزینش یوسفی ترکش‌دوز برای مقام پادشاهی و داوری ارزشی درباره وی، تشابهات و تمایزاتی بین گزارش خوزانی و سایر مورخان وجود دارد. نهایتاً نگارنده این پژوهش بر آن است که فروکش کردن تعصبات ایدئولوژیک در اثر گذر زمان و عدم واهمه خوزانی از دستگاه سیاسی صفویان به دلیل حضور در هندوستان، به او این فرصت را داده تا ماجرای مذکور را با نگاه واقع‌بینانه‌تر و مستقل‌تری نسبت به سه منبع دیگر مورد توجه قرار دهد.

۱. این مقاله مستخرج از رساله دکتری با عنوان «روش، بینش و رویکردهای تاریخ‌نگارانه فضلی‌بیگ خوزانی اصفهانی در افضل‌التواریخ» به راهنمایی دکتر منصور صفت‌گل استاد محترم گروه تاریخ دانشگاه تهران است.

استناد: آداودی جلفایی، عباس، جعفریان، رسول؛ (۱۴۰۵). مطالعه تطبیقی روایت مواجهه شاه‌عباس و نقطویان در منابع عصر صفوی (با تأکید بر افضل‌التواریخ خوزانی)، پژوهشهای علوم تاریخی، سال ۱۸، شماره ۱، بهار و تابستان، شماره پیاپی ۴۱ (۵۶-۲۵). DOI: <https://doi.org/10.22059/jhss.2025.401271.473839>

۱. مقدمه

مایکل استنفورد در کتاب *درآمدی بر فلسفه تاریخ* به نقل از ای. اچ. کار، بر آن است که پژوهشگران باید هرآنچه را که یک مورخ ثبت کرده یا از قلم انداخته، در بوتۀ نقد قرار دهند و به چرایی حذف برخی گزارش‌ها توجّه داشته باشند (استنفورد، ۱۴۰۰: ۱۰۴). گزاره مذکور، از طریق مطالعه تطبیقی متون یا مقایسه محتوای آن‌ها با یکدیگر امکان‌پذیر است؛ مسئله‌ای که به‌طور کافی در تحلیل منابع، مدنظر قرار نمی‌گیرد. مطالعه تطبیقی روایات - که به عبارتی، رابطه بینامتنی چند متن تاریخی را مورد توجّه قرار می‌دهد - به عنوان یکی از روش‌های اساسی در پژوهش‌های تاریخی، فرصتی را برای محققان فراهم می‌کند تا به درک عمیق‌تری از وقایع تاریخی دست‌یابند و با مقایسه گزارش‌های مختلف مربوط به یک رویداد خاص، به شناسایی تفاوت‌ها و شباهت‌های موجود در روایات و نقاط قوت و ضعف هریک از آن‌ها بپردازند؛ چراکه میزان اعتبار یک روایت تاریخی غالباً با توجّه به انطباق آن با دیگر منابع تقویت می‌شود. این امر کمک می‌کند تا محققان رویکرد چندجانبه‌تری نسبت به وقایع گذشته داشته باشند و یادآور این نکته است که تاریخ تنها یک روایت نیست، بلکه مجموعه‌ای از دیدگاه‌هاست که هرکدام به نوبه خود واجد اهمیت است. در پژوهش حاضر، به مطالعه تطبیقی روایتی پرداخته می‌شود که به مواجهه شاه‌عبّاس و نقطویان اختصاص دارد. این مطالعه بر اساس تجزیه و تحلیل چهار منبع معتبر از این دوره انجام خواهد شد و هدف از آن، واکاوی ابعاد مختلف این ماجراست. نگارنده تلاش می‌کند با مقایسه روایت خوزانی با سه مورخ دیگر، به این پرسش‌ها پاسخ دهد: در متن خوزانی، چه داده‌ها و اطلاعاتی در خصوص نقطویان وجود دارد که در سه منبع دیگر مشاهده نمی‌شود و در عوض، این سه منبع چه مطالبی ارائه می‌دهند که در روایت خوزانی وجود ندارد؟ وجوه تشابه و تمایز گزارش خوزانی و سایر مورخان در ثبت رویدادهای مربوط به این ماجرا چیست؟ مطالعه تطبیقی این منابع، چگونه منجر به ارائه دیدگاه‌های متنوع در تبیین ماجرای مذکور می‌شود و تفاوت‌های موجود در گزارش‌ها، چگونه می‌تواند بر تحلیل تاریخی و فهم مخاطب از این واقعه تأثیر بگذارد؟

۱-۱. پیشینه پژوهش

در باب پژوهش‌هایی که در حوزه نقطوی پژوهی منتشر شده‌اند، باید به کتاب‌هایی چون «نقطویان یا پسیخانیان» از صادق کیا، «جنبش حروفیه و نهضت پسیخانیان نقطویان» از علی میرفطروس، «جنبش نقطویه مجموعه مقالات» از علیرضا ذکاوتی قراگوزلو و

«نقطویان و ترویج ایران‌گرایی در هند با تأکید بر دورهٔ اکبرشاه» از رجبعلی کاوانی اشاره نمود. همچنین برخی محققان نیز مقالاتی در این زمینه به رشتهٔ تحریر درآورده‌اند؛ مانند حامد الگار در «نقطویه»، علیرضا ابراهیم در «زمینه‌ها و نتایج حضور نقطویان ایرانی در دربار گورکانیان هند»، محمود صادقی علوی در «بررسی تحلیلی زمینه‌ها و چگونگی حضور نقطویان در کاشان در دورهٔ صفوی و سرانجام آن‌ها»، محمدعلی پرهیزگار در «پیشینهٔ ادعاهای مهدویت، نسخ اسلام و الوهیت سران باییت در جریان‌های حروفیه و نقطویه»، صادق حیدری‌نیا در «نقطویه، پیدایش و تکاپو در قرن نهم» و جهانبخش ثواقب در «نگرشی بر شورش درویش‌رضا در عصر شاه‌صفی ۱۰۴۱ ه.ق». در هیچ‌کدام از پژوهش‌های مذکور، مسئلهٔ مطالعهٔ تطبیقی روایت منابع از مواجههٔ شاه‌عباس و نقطویان به‌طور جامع و متمرکز مورد توجه قرار نگرفته و علاوه بر آن، روایت خوزانی هم کاملاً مغفول مانده است.

۲-۱. طریقت نقطویان از تأسیس تا آغاز سلطنت شاه‌عباس

یکی از حوادث مهم در سال‌های نخست سلطنت شاه‌عباس، سرکوب شدید نقطویان بود که می‌توان آن را با تلاش‌های وی در راستای تحکیم سلطنت و ایجاد وحدت دینی در ایران مرتبط دانست. طریقت نقطویه در سال ۸۰۰ ق توسط محمود پسیخانی -از شاگردان فضل‌الله حروفی (م ۸۰۴ ق)- بنیان نهاده شد (اسفندیار، ۱۳۶۲: ۲۷۳/۱؛ اورنگ‌آبادی، ۱۸۹۱: ۲۹۰/۳). محمودیان و پسیخانیان از دیگر عناوینی بود که دربارهٔ پیروان او به‌کار می‌بردند. باور به تناسخ، تجرد و نیز آرای پسیخانی در باب آغاز و فرجام عالم، از جمله اصول این طریقت به‌شمار می‌رفت (نک: اسفندیار، ۱۳۶۲: ۲۷۵/۱). دامنهٔ فعالیت‌های نقطویان در دورهٔ صفویه ادامه یافت و می‌توان نشانه‌هایی از آن در دورهٔ شاه‌اسماعیل مشاهده کرد. در این برهه، پس از آنکه شاه‌طاهر دکنی (سی و یکمین، امام‌نزاری محمدشاهی) توسط میرزاشاه‌حسین اصفهانی به مسند تدریس کاشان منصوب گردید، «ملحدان و چراغ‌گشان و محمودیان و زندیقان بر او مجتمع گشته» و همین امر، منجر به صدور فرمان قتل شاه‌طاهر از جانب شاه‌اسماعیل و سپس فرار او به هندوستان شد (نک: معصوم‌علیشاه، ۱۳۴۵: ۱۳۶/۳-۱۳۷). دورهٔ سلطنت شاه‌طهماسب، با برخورد سخت و خشن وی در قبال نقطویان و دستگیری و مجازات برخی از سران این جریان مانند محمدی‌قاضی بیدگلی و مولانا قاسم کوپالی همراه بود (افوشته‌ای، ۱۳۹۹: ۳۸۱). در سال ۹۸۱ ق نیز «جمعی از اهالی انجدان و رستاق کاشان به مرادنامی -که دعوی امامت می‌کرد- اتفاق نمودند و جمعی دیگر در آن نواحی، به متابعت محمود پساخانی... متهم

شدند... جمیع آن مردم را به دست آوردند» و بسیاری از آنان را به قتل رساندند (تتوی و آصف‌خان قزوینی، ۱۳۸۲: ۵۸۸۳/۸؛ نیز نک: منشی قمی، ۱۳۹۴: ۵۸۲/۱-۵۸۳). از روایت مذکور می‌توان دریافت که احتمالاً نقطویان در این قضیه نیز مانند ماجرای که مربوط به دوره شاه اسماعیل بوده و طی آن به حمایت از شاه طاهر دکنی پرداختند، با مراد و رجه -سی و ششمین امام نزاری قاسم‌شاهی - مراوداتی داشته‌اند و این امر، تعاملات میان اسماعیلیان و نقطویان را به تصویر می‌کشد. در دوره حکمرانی شاه عباس نیز، اگرچه سرکوب پیروان پسیخانی به عنوان اقدامی قاطع در جهت کنترل و تحدید فعالیت ایشان به شمار می‌آمد، اما به معنای پایان تکاپوهای آنان نبود؛ چنانکه به گزارش مؤلف دبستان مذاهب در قرن ۱۱ق، «پیروان او در ربع مسکون متفرق‌اند و در جمیع ممالک ایران زمین بسیاریند، اما خود را آشکارا نیارند ساخت؛ چه علّیین آشیانی شاه عباس بن شاه‌خدا بنده صفوی جمعی کثیر از ایشان را کشت» (اسفندیار، ۱۳۶۲: ۲۷۶/۱).

۲. بررسی تطبیقی روایت خوزانی با سه منبع دیگر

کتاب افضل التواریخ خوزانی در قالب سه مجلد به رشته تحریر درآمده است. مجلد اول شامل پیشینه خاندان صفوی و دوران پادشاهی شاه اسماعیل است و مجلد دوم به دو دفتر تقسیم می‌شود که دفتر اول از آغاز تا پایان سلطنت شاه طهماسب و دفتر دوم مفقود شده، دوران حکمرانی شاه اسماعیل دوم و شاه محمد خدا بنده را شامل می‌شود و مجلد سوم نیز در بردارنده دوره سلطنت شاه عباس است.

در این پژوهش به مقایسه روایت مواجهه شاه عباس با نقطویان در چهار منبع افضل التواریخ، نقاوه الآثار، تاریخ عباسی و عالم آرای عباسی پرداخته خواهد شد. تا آنجا که نگارنده این سطور اطلاع دارد، گزارش افضل التواریخ درباره نقطویان در هیچ پژوهشی مورد توجه نبوده و به نظر می‌رسد که دلیل آن، عدم آگاهی پژوهشگران از میزان اهمیت روایت خوزانی درباره نقطویان بوده است. البته این نکته نباید مغفول بماند که اساساً به دلیل عدم دسترسی مورخان بعدی به افضل التواریخ، این کتاب کاملاً ناشناخته بوده؛ به طوری که هیچ‌یک از مورخان سرشناس پس از خوزانی، کوچک‌ترین اشاره‌ای به وجود چنین اثر ارزشمندی نداشته‌اند تا اینکه پژوهشگران دوره معاصر، این منبع را به‌طور جدی در تحقیقات خود مورد توجه قرار دادند.

به هر ترتیب، راقم این سطور ذکر دو نکته را پیش از ورود به بخش اصلی پژوهش لازم می‌داند. اولاً در متن چاپی و تصحیح شده افضل التواریخ - که به کوشش کیومرث قرقلو منتشر شده - اشتباهات و نارسایی‌هایی وجود دارد و از آنجا که نگارنده پژوهش

حاضر، مشغول به نگارش رساله دکتری خود حول محور تاریخ‌نگاری خوزانی است، مناسب دانست که در مقاله پیش رو، نسخه خطی مجلد سوم افضل‌التواریخ را مبنای کار خود قرار دهد که به خط شخص خوزانی کتابت شده است. از سوی دیگر، متون چاپی عالم‌آرای عباسی هم دارای برخی اغلاط و اشکالات به‌ویژه در ضبط اسامی بود و به همین دلیل علاوه بر متن چاپی، دو نسخه خطی آن هم مورد استفاده قرار گرفت. ثانیاً مؤلف روضه‌الصّفویه هیچ‌گونه مطلب خاصی دربارهٔ مبحث موردنظر ارائه نکرده که ریشه آن را می‌توان در علقه‌های صوفیانه و درویش‌مآبانۀ او - که از کاربرد فراوان اصطلاحات موجود در کتاب او مشخص می‌شود - جستجو کرد (نک: جنابذی، ۱۳۷۸: ۲۱، پیشگفتار مصحح). به زعم راقم این سطور، جنابذی به دلیل ماهیت صوفیانه جنبش نقطویان و وابستگی عاطفی و معنوی خود به تصوّف و از سوی دیگر، به واسطه تعلق خاطرش به حکومت صفوی و شخص شاه‌عبّاس - که از روایت‌های کاملاً جانبدارانه وی آشکار می‌شود - کوشیده است تا به کلی ماجرای نقطویان را مسکوت بگذارد؛ چراکه این دو مسئله به خودی خود، با نوعی تناقض در منظومه ذهنی او همراه بوده است و البته عدم سفارشی بودن تألیف روضه‌الصّفویه نیز این امکان را به او می‌داد تا بدون هیچ‌گونه دغدغهای، اقدام به حذف این روایت از متن خود کند.

به هر ترتیب، مطالعه تطبیقی روایت خوزانی با گزارش سه مورخ دیگر یعنی افوشته‌ای، منجم یزدی و اسکندریبگ منشی به نتایج منتهی شده که مفصلاً ذیل عناوین دوازده‌گانه‌ای که در ادامه ذکر می‌شود، مورد بررسی قرار می‌گیرد:

۱-۲. طرح یک مقدمه برای ورود به مبحث اصلی

نخستین ویژگی برجسته گزارش خوزانی در نقل ماجرای نقطویان، طرح یک مقدمه مانند افوشته‌ای و اسکندریبگ برای آغاز بحث و ورود به بدنه اصلی روایت است. این تکنیک باعث ایجاد زمینه‌ای مناسب برای درک بهتر مطالب مورد بحث می‌شود و خواننده می‌تواند از یک نقطه مشخص وارد ماجرا گردد و فهم دقیق‌تری از آن پیدا کند. در مقابل، متن منجم یزدی - که فاقد این ساختار مقدمه‌ای است - به نوعی خواننده را در فهم روند کلی روایت با چالش مواجه می‌کند. به هر ترتیب، محتوای مقدمه افضل‌التواریخ در مقایسه با آنچه که در نقاوة‌الآثار و عالم‌آرای عباسی مطرح شده، اشتراکات و اختلافاتی دارد:

الف) افوشته‌ای برخلاف خوزانی و اسکندریبگ، سعی کرده که مقدمه خود را با طرح مقولاتی نظیر سرپیچی ابلیس از فرمان خدا و ظهور شخصیت‌های به زعم وی ملحد

نظیر مانی، مزدک و حسن صباح آغاز کند (افوشته‌ای، ۱۳۹۹: ۳۷۶-۳۸۱). این در حالی است که خوزانی و اسکندربیگ، مقدمه خود را با ارائه چشم‌اندازی از تکاپوهای درویش خسرو در دوران پیش از سلطنت شاه‌عباس مطرح نموده‌اند (خوزانی، DD.5.6: ۷۲پ؛ منشی ترکمان، ۱۳۸۲: ۴۷۳/۲). در واقع، افوشته‌ای درصدد بوده که با طرح مقدمه مذکور، حرکت نقطویان را در امتداد جنبش‌های الحادی و ضاله متقدم مانند مانویان، مزدکیان و ملاحده اسماعیلی معرفی کند؛ چنانکه بر آن است که «شیطان با متابعان خود/ در هر زمان و مکان، شخص ابلیس‌طینتی را تربیت و تقویت کنند... و مردم را از طریق دین مبین و سبیل شرع و ملت مستبین در وادی ضلالت و گمراهی اندازند» (افوشته‌ای، ۱۳۹۹: ۳۷۷). همچنین افوشته‌ای الفاظ و ترکیبات تندی درباره جنبش‌های مذکور به کار برده که قرابت بسیاری به داوری‌های ارزشی وی درباره سران و پیروان نقطویه دارد.

ب) علی‌رغم شباهت‌هایی که بین مقدمه خوزانی و اسکندربیگ وجود دارد، تمایزاتی نیز بین گزارش این دو مورخ مشاهده می‌شود:

* در گزارش‌های خوزانی و اسکندربیگ، دو رویکرد کاملاً متناقض در مورد نحوه تعامل شاه‌طهماسب با درویش خسرو مشاهده می‌شود. خوزانی برخلاف اسکندربیگ، از اکرام و شفقت شاه‌طهماسب نسبت به درویش خسرو سخن گفته و حتی مدعی است که وی «در مجلس بهشت‌آیین» رفت‌وآمد داشت (خوزانی، DD.5.6: ۷۲پ). در مقابل، مؤلف عالم‌آرای عباسی تصویر متفاوتی از مواجهه شاه‌طهماسب و درویش خسرو ارائه می‌دهد و به برخورد نسبتاً قهرآمیز شاه‌طهماسب با او اشاره دارد. اسکندربیگ بر آن است که شاه به منظور اطلاع از حقیقت احوال درویش خسرو، به استنطاق از او پرداخت و اگرچه وی در برابر شاه، تظاهر به شریعتمداری نمود و شاه هم متعرض او نشد، اما به درویش خسرو دستور داد تا از مسجدی که در قزوین به نشر معارف خود می‌پرداخت، دوری کند و «کوته‌خردان عوام را به خود راه ندهد» (منشی ترکمان، ۱۳۸۲: ۴۷۳/۲).

* اختلاف دیگری که در مقدمه خوزانی و اسکندربیگ جلب توجه می‌کند، نوع تعامل حکومت با درویش خسرو در زمان سلطنت سلطان محمد خدابنده است. گزارش خوزانی مبین آن است که درویش خسرو پس از مرگ شاه‌طهماسب و در دوره یک ساله سلطنت شاه‌اسماعیل دوم، با چالش‌های جدی مواجه بوده و شرایط مساعدی نداشته است؛ چنانکه اهالی قزوین در جهت کاهش اعتبار و حیثیت وی قدم برداشتند. با این حال، خوزانی به تغییرات مثبت در وضعیت درویش خسرو و بهبود جایگاه او در زمان سلطنت

سلطان محمد خدابنده اشاره کرده و مدعی است که درویش خسرو در این دوره «به مجلس بهشت‌نشان داخل شده» و به واسطه بلاغت و فصاحت خود، شاه را مرید خویش ساخته بود (خوزانی، DD.5.6: ۷۲ پ). گزارش اسکندربیگ فاقد مطالبی است که خوزانی ذکر کرده؛ زیرا مؤلف مذکور بدون اشاره به تحقیر درویش خسرو در زمان شاه‌اسماعیل دوم و منزلت والای او در زمان سلطان محمد خدابنده، به جزئیات دیگری پرداخته که بیش‌تر بر فعالیت‌های دینی و اجتماعی درویش خسرو تمرکز دارد و کمتر به وضعیت او از حیث سیاسی در دوران مختلف توجه کرده‌است. اسکندربیگ بیان می‌دارد که درویش خسرو پس از مرگ شاه‌طهماسب، به تبلیغ در مسجد نزدیک خانه‌اش پرداخت و در مرحله بعد اقدام به احداث تکیه‌ای برای اجتماعات پیروان خود نموده‌است (منشی ترکمان، ۱۳۸۲: ۴۷۳/۲). در اینجا، تمایز دیگری نیز وجود دارد؛ چراکه در گزارش خوزانی، تکیه متعلق به درویش خسرو، به عنوان پروژه‌ای از سوی شاه‌عباس تلقی می‌شود که به منظور رفاه پیروان وی ساخته شد که این امر، مبین اعتبار او در نزد شاه است. این در حالی است که اسکندربیگ احداث تکیه مذکور را به عنوان ابتکاری از سوی خود درویش خسرو توصیف می‌کند و نقشی برای شاه در ایجاد آن قائل نمی‌شود.

۲-۲. مرادوات اولیه شاه‌عباس با نقطویان

نگارنده در این قسمت از پژوهش می‌کوشد تا دو مسئله کمک‌های مادی شاه به نقطویان و گرویدن وی به طریقت آنان را مورد توجه قرار دهد:

الف) خوزانی و افوشته‌ای در گزارش خود، مساعدت‌های مالی شاه به نقطویان را مورد توجه قرار داده‌اند. خوزانی مدعی است که شاه به دلیل پایبندی درویش خسرو و پیروانش به احکام شریعت، برای فعالیت آنان «تکیه و مکانی قرار داده» و «یومیه جهت اخراجات مقرر فرموده» بود (خوزانی، DD.5.6: ۷۳). افوشته‌ای نیز اذعان داشته که شاه هر بار که به تکیه درویش خسرو سر می‌زد، «از نقود و اجناس به او می‌بخشید» (افوشته‌ای، ۱۳۹۹: ۳۸۲). این نکات، بیانگر حمایت مالی مستمر شاه از تکیه مذکور و اهمیت این نهاد در نظر اوست و می‌تواند به عنوان ابزاری در جهت کنترل فعالیت‌های اجتماعی و دینی نقطویان در آن زمان باشد. به هر ترتیب، مطالب مذکور در گزارش اسکندربیگ و منجم یزدی هیچ‌گونه بازتابی ندارد.

ب) با مقایسه گزارش هر چهار مورخ، این ابهام مطرح می‌شود که آیا شاه‌عباس با وجود مرادواتی که با تکیه نقطویان در قزوین داشت، به مسلک آنان گرویده بود یا خیر؟ محتوای گزارش خوزانی، پرسش مذکور را مورد تأیید قرار می‌دهد؛ چراکه وی صراحتاً

اذعان داشته که درویش خسرو، «حضرت اعلی را مرید و معتقد خود ساخته» بود (خوزانی، DD.5.6: ۷۳). این در حالی است که پاسخ به این سؤال بر اساس متن سایر مورخان، منفی است. افوشته‌ای با ذکر یک عبارت، بر عدم گرایش شاه به نقطویان تأکید دارد؛ چنانکه درباره یوسفی ترکش دوز و درویش خسرو اذعان داشته که «اعتقادِ غلطِ ایشان، این بود که نواب در آن شیوه با ایشان یک‌دل و یک‌زبان است» (افوشته‌ای، ۱۳۹۹: ۳۸۳). منجم یزدی هم سران نقطویان را جماعت بی‌عقلی معرفی کرده که تصور داشتند «کلب آستان علی از ایشان است» (منجم یزدی، ۱۴۰۰: ۲۱۳) و اسکندریبگ نیز اگرچه عبارات صریحی مانند آنچه که افوشته‌ای و یزدی ذکر کرده‌اند، به کار نبرده، اما تلویحاً بر عدم گرایش باطنی شاه به نقطویان اشاره دارد؛ زیرا مدعی است که شاه جهت آگاهی از عقیده و اطوار درویش خسرو، «با او به سخنان ارباب سلوک تنطق فرموده، شیوه خد/شناسی خود را به روش درویشان در نظر او جلوه می‌دادند» (منشی ترکمان، ۱۳۸۲: ۴۷۴/۲). کاربرد عبارات موردنظر توسط اسکندریبگ، مبین نگرودن شاه به نقطویان از منظر اوست.

۲-۳. بازتاب شخصیت «عنایت کل صفاهانی» در ماجرای نقطویان

مسئله‌ای که در گزارش خوزانی به وضوح جلب توجه می‌کند، نقشی است که او در متن خود برای شخصیتی به نام «عنایت کل صفاهانی»^(۱) در نظر گرفته است. این بخش از گزارش خوزانی از آن جهت اهمیت ویژه‌ای پیدا می‌کند که سایر مورخان، کمترین اشاره‌ای به نقش این فرد در ماجرای نقطویان نداشته‌اند و اطلاعات مربوط به او در گزارش خوزانی، به هیچ عنوان در دیگر متون، منعکس نشده است؛ از جمله:

الف) مصاحبت وی با یوسفی ترکش دوز پس از عزیمت شاه‌عباس به سوی لرستان و پیشنهاد یوسفی به عنایت کل مبنی بر مهیاساختن حدود چهل هزار «صوفی یک‌جهت از ترک و تاجیک» برای کمک به شاه در جنگ‌ها به شرط حذف گروهی از نقطویان (بداعتقاد. ب) توصیه عنایت کل به شاه مبنی بر ملاطفت با یوسفی ترکش دوز به منظور آگاهی از لیست اسامی گروهی که به ادعای یوسفی در زمره نقطویان گمراه بودند. ج) پاره کردن لیست ارائه‌شده یوسفی به شاه‌عباس توسط عنایت کل. د) استدعای عنایت کل از شاه برای دستگیری یوسفی ترکش دوز (خوزانی، DD.5.6: ۷۳-۷۳پ). البته بر اساس روایت افضل التواریخ، عنایت کل در برخی قضایای دیگر نیز نقش داشته که در سطور بعدی، بدان پرداخته خواهد شد.

در این قسمت، ذکر برخی نکات پیرامون موارد **الف** و **ج** ضروری است. دربارهٔ مورد **الف** باید گفت که منجم یزدی مطلبی را در گزارش خود آورده که با آنچه خوزانی نقل کرده، قرابت بسیاری دارد، اما افوشته‌ای و اسکندریگ بدان نپرداخته‌اند. یزدی بدون اشاره به یوسفی ترکش‌دوز، نقل کرده که عده‌ای از نقطویان از شاه درخواست کردند که «این جماعت از علما و فضلا و مشایخی که در میان‌اند، چون به راه باطل رفته‌اند، بکشند» و در قبال آن، وعده دادند که «قریب پنجاه هزار مرد جنگی فدوی» - که در زمرهٔ نقطویان مخلص بودند - «حاضر سازیم و عالم بگیریم» (منجم یزدی، ۱۴۰۰: ۲۱۳). با مقایسهٔ این بخش از گزارش منجم یزدی و خوزانی درمی‌یابیم که خوزانی در متن خود به یوسفی ترکش‌دوز اشاره داشته که چنین درخواستی را مطرح کرده و منجم یزدی از ذکر نام وی در این قسمت خودداری نموده‌است. از سوی دیگر، خوزانی آمار متفاوتی از آنچه که یزدی ارائه کرده، به دست می‌دهد؛ چنانکه یزدی از حدود پنجاه هزار نفر و خوزانی از حدود چهل هزار نفر از نقطویان یاد نموده‌اند که مهتای جنگ در رکاب شاه بودند. بنابراین می‌توان دریافت که رگه‌هایی از گرت‌برداری خوزانی از متن منجم یزدی در افضل‌التواریخ وجود دارد. از سوی دیگر، نقل گزاره‌های مذکور در متن دو مورخ اخیر، از حیث انعکاس اختلافات درونی نقطویان قابل توجه است. اما در ارتباط با مورد **ج**، رویکرد تعلیلی خوزانی در گزارش آن جلب نظر می‌کند. او به علت‌یابی اقدام عنایت‌کل در پاره‌کردن سیاهه‌ای که یوسفی ترکش‌دوز برای شاه تهیه کرده بود، پرداخته و بر مصلحت‌اندیشی عنایت‌کل و تلاش وی به منظور جلوگیری از کشتار بی‌گناهان و انشقاق در ارکان حکومت تأکید دارد؛ چنانکه مدعی است که در نگاه عنایت‌کل، «قتل اینقدر بزرگ و بزرگ‌زاده - که خدا داند که راست است یا دروغ - ممکن نیست و چندی را که سیاست نمایند، مبادا دیگران واهمه نموده، باعث آشوب شود و خاطر بهجت‌مآثر حضرت اعلیٰ از مخلصان، بدمطنه گردد» (خوزانی، DD.5.6: ۷۳-ر.پ).

۲-۴. آگاه‌شدن شاه از انحرافات نقطویان و دستگیری درویش خسرو و یوسفی

ترکش‌دوز

راقم این سطور می‌کوشد تا مباحث مربوط به این قسمت را ذیل بخش مورد بررسی قرار دهد:

الف کیفیت مرادوات شاه‌عباس با یوسفی ترکش‌دوز و اطلاع‌یافتن شاه از انحراف نقطویان، مبحثی است که بازتاب آن در متن خوزانی و سایر مورخان مناقشه‌برانگیز است؛ چراکه در این راستا مخاطب با دو رویکرد کاملاً متضاد مواجه می‌شود. رویکرد

نخست به نقاوه‌الآثار، عالم آرای عباسی و تاریخ عباسی تعلق دارد که به پُررنگ‌سازی نقش مستقیم شاه در شناسایی باورهای انحرافی نقطویان پرداخته‌اند. افوشته‌ای از مصاحبت شاه با یوسفی ترکش دوز در دربار سخن گفته و مدعی است که شاه از همین طریق توانست به عقاید فاسد نقطویان پی ببرد؛ زیرا یوسفی ترکش دوز، فریب لطف و مرحمت شاه را خورد و افکار ضالّه نقطویان را «بر طبق اعتقاد فاسد خود، بر طبق عرض نهاد» (افوشته‌ای، ۱۳۹۹: ۳۸۱). همچنین اسکندربیک بر آن است که شاه از طریق رفت‌وآمد در تکیه درویش خسرو، به عقاید انحرافی نقطویان پی برد؛ چراکه اگرچه درویش خسرو از باب احتیاط، «سررشته دکانداری و زهدفروشی را از دست نداده» و سخنی خلاف شرع به زبان نمی‌آورد، اما یوسفی ترکش دوز و درویش کوچک بهله‌دوز، بدون در نظر گرفتن جوانب احتیاط، «ظهار عقیده فاسده درویش خسرو به آن حضرت می‌کردند» (منشی ترکمان، ۱۳۸۲: ۴۷۴/۲). از سوی دیگر، اگرچه منجم یزدی در این بخش مستقیماً نامی از یوسفی ترکش دوز نمی‌برد، اما اذعان می‌کند که جماعتی از نقطویان به تصور آنکه شاه با آنان هم‌نظر است، «راز خود را افشا کردند» (منجم یزدی، ۱۴۰۰: ۲۱۳). رویکرد دوم به مؤلف افضل التواریخ تعلق دارد؛ چراکه برخلاف سه مورخ پیشین، نقش عنایت‌کل صفاهانی را در تشخیص انحرافات نقطویان برجسته کرده و این در حالی است که هیچ‌کدام از سه مورخ دیگر، در روایت خود، جایگاهی برای وی در شناسایی انحراف نقطویان قائل نیستند. گزارش خوزانی به مخاطب چنین القا می‌کند که این عنایت‌کل بود که از طریق مصاحبت با یوسفی ترکش دوز، شاه را از انحرافات نقطویان آگاه ساخت (خوزانی، DD.5.6: ۷۳).

ب) افوشته‌ای و یزدی آورده‌اند که در آنگ خرقان، قاصدی از جانب درویش خسرو نزد شاه عباس آمد. اطلاعاتی که این دو مورخ درباره این ماجرا ارائه کرده‌اند، می‌تواند مکمل یکدیگر باشد؛ به این نحو که منجم یزدی، نام قاصد را "کوچک" - که همان درویش کوچک بهله‌دوز است - ذکر کرده و مدعی است که شاه «مبلغ پنج تومان و خلعتی به جهت درویش خسرو» ارسال کرد (منجم یزدی، ۱۴۰۰: ۲۱۳)؛ مطلبی که در متن افوشته‌ای به چشم نمی‌خورد. در مقابل، افوشته‌ای محتوای نامه درویش خسرو به شاه را بیان کرده که منجم یزدی بدان پرداخته است. طبق گزارش افوشته‌ای، درویش خسرو در آن نامه ضمنتدگر به شاه مبنی بر تسریع در بازگشت به قزوین، آمادگی خود را برای ارسال نیروی کمکی به منظور جنگ با شاهرودی خان لر اعلام کرد (افوشته‌ای، ۱۳۹۹:

۳۸۴-۳۸۵). به هر ترتیب، تمامی این جزئیات در افضل التواریخ و عالم‌آرای عباسی گزارش نشده است.

ج) اختلاف قابل توجه دیگری که متون چهارگانه مشاهده می‌شود، کم و کیف دستگیری سران نقطوی قزوین است. در این باره ذکر برخی نکات، ضروری است:

* افوشته‌ای مدعی است که جارچی‌باشی شاه (ملک‌علی بیگ) به فرمان وی اقدام به دستگیری درویش خسرو و یوسفی ترکش دوز کرد (افوشته‌ای، ۱۳۹۹: ۳۸۵). در همین حال، اگرچه خوزانی مانند افوشته‌ای، نقل کرده که یوسفی توسط ملک‌علی بیگ دستگیر گردید، اما مدعی است که رهبر نقطویان یعنی درویش خسرو به وسیله شیخ احمد آقا - داروغه قزوین - بازداشت شد (خوزانی، DD.5.6: ۷۳ پ). منجم یزدی گزارشی شبیه به افوشته‌ای ارائه کرده و تنها بر نقش جارچی‌باشی در دستگیری سران نقطوی تأکید دارد (منجم یزدی، ۱۴۰۰: ۲۱۳)، اما مؤلف عالم‌آرای عباسی برخلاف خوزانی، افوشته‌ای و یزدی، مستقیماً هیچ‌گونه نامی از جارچی‌باشی در این واقعه نمی‌برد و مدعی است که پس از فرمان شاه مبنی بر دستگیری درویش خسرو و پیروان وی، «جماعت تاجی بیوک بدان خدمت مأمور گشته، همه را در قید سلاسل کشیدند» (منشی ترکمان، ۱۳۸۲: ۴۷۴/۲). با توجه به اینکه کلمه تاجی بیوک به معنای «تاج بزرگ» است، به نظر می‌رسد که مقصود وی از این جماعت، همان گروه‌های خشن و جلادی بودند که مجازات مخالفان حکومت را بر عهده داشتند. یکی از مشخصه‌های ظاهری آنان، همین تاج بزرگ بوده که بر سر می‌گذاشتند و مقاماتی مانند جارچی‌باشی و میرغضب در رأس آنان قرار داشتند (درباره این دو منصب، نک: جناب‌دی، ۱۳۷۸: ۷۲۴).

* بازنمایی صحنه دستگیری درویش خسرو به شکل زنده و تأثیرگذار، یکی از ویژگی‌های بارز گزارش افوشته‌ای به شمار می‌رود؛ مزیتی که روایت خوزانی، اسکندریگ و منجم یزدی از آن بی‌بهره است. محتوای گزارش افوشته‌ای در این بخش، دربردارنده مسائلی نظیر محاصره تکیه نقطویان در پایتخت، ضرب و شتم درویش خسرو توسط جارچی‌باشی، ورود مریدان درویش خسرو به صحنه درگیری، قتل چندین نفر از نقطویان و در نهایت دستگیری درویش خسرو به همراه سایر بازماندگان نقطوی است (افوشته‌ای، ۱۳۹۹: ۳۸۵-۳۸۶). هیچ بخشی از این توصیفات در متن سه مورخ دیگر مشاهده نمی‌شود.

۲-۵. بازداشت و قتل سایر شخصیت‌های برجسته نقطوی

علاوه بر درویش خسرو و یوسفی ترکش دوز که در متن هر چهار مورخ مورد توجه بوده‌اند، از سایر نقطویان سرشناسی هم که توسط حکومت دستگیر شدند، نام برده

شده است. از آن جایی که هریک از مورخان، دیدگاه‌ها و اطلاعات متفاوتی در توصیف و تحلیل وضعیت این افراد ارائه کرده‌اند، می‌توان تشابهات و تمایزات گزارش‌های آن‌ها را به‌عنوان اطلاعات مکمل مورد توجه قرار داد. برای درک بهتر این قضیه، جدولی تهیه شده در آن اسامی نقطویان برجسته، مطابق با گزارش‌های مختلف مورخان گردآوری شده است. این امر، مقایسه اطلاعات ارائه شده در منابع مختلف را ممکن می‌سازد:

اسامی شخصیت‌های وابسته به طریقت نقطویه منابع چهارگانه

	کوچک بهله‌دوز	سلیمان طبیب	میر احمد کاشی	درویش ارباب	نقاوندلی	درویش کمال	بوداق بیگ	برادر یوسفی ترکش‌دوز	ملا باقر	ملاعنایت
خوزانی	*	*	*	*	*	*				
افوشته‌ای	*		*					*	*	
منجم یزدی	*					*		*		
اسکندربیک	*	*	*	*	*	*	*			

الف) افرادی نظیر سلیمان طبیب ساوجی و درویش ترابی^(۲) از جمله نقطویانی هستند که خوزانی مانند اسکندربیک به آن‌ها اشاره کرده، اما افوشته‌ای و یزدی بدان‌ها نپرداخته‌اند. از سوی دیگر، نقطویانی هم وجود دارند که ذکری از آنان در گزارش خوزانی نشده؛ از جمله کوچک بهله‌دوز که در متن افوشته‌ای، یزدی و اسکندربیک مورد توجه بوده است. همچنین شخصیت‌های دیگری نیز هستند که فقط در گزارش یک مورخ مورد اشاره قرار گرفته‌اند؛ چنانکه از بوداق بیگ استاجلو در عالم‌آرای عباسی، ملا باقر و ملاعنایت در نقاوه‌الآثار و نهایتاً برادر یوسفی ترکش‌دوز در تاریخ عباسی یاد شده است. از میان شخصیت‌های اخیر، افوشته‌ای بخش قابل توجهی از گزارش خود را به ملا باقر^(۳) و گفتگوی او با شاه عباس و نهایتاً عفو وی توسط شاه اختصاص داده که به هیچ‌وجه در متن خوزانی و دو مورخ دیگر بازتاب نیافته است (افوشته‌ای، ۱۳۹۹: ۳۸۹-۳۹۰).
ب) جزئیاتی که اسکندربیک درباره سلیمان طبیب ساوجی ارائه می‌کند، جامع‌تر از خوزانی است؛ چنانکه مؤلف افضل التواریخ صرفاً به حبس چند روزه و سپس قتل وی اشاره کرده، اما اسکندربیک ضمن اشاره به اعلیمیت او در میان نقطویان، اذعان داشته است که «نواب اشرف، مهم او را به صلاح علما حواله کردند. علما به ظاهر شرع عمل نموده، به جهت دغدغه اضلال جاهلان محله، به حبس قرار دادند. چند روزی محبوس بود تا آنکه بندگان اشرف از رسوخ اعتقاد و شریعت پروری، قتل او را راجح دانسته، به یاران ملحق گردید» (منشی ترکمان، ۱۳۸۲: ۴۷۶/۲).

ج) خوزانی برخلاف منجم یزدی و مانند افوشته‌ای و اسکندربیگ، به یکی از نقطویان سرشناس یعنی میرسیداحمد کاشی اشاره کرده‌است. در اینجا ذکر حداقل چهار نکته قابل توجه است:

* گزارش خوزانی درباره میراحمد، بسیار مختصرتر از نقاوة‌الآثار و عالم‌آرای عبّاسی ثبت شده؛ چنانکه افوشته‌ای گزارشی جامع و تفصیلی از زندگی و فرجام میراحمد ارائه می‌دهد که با گفت‌وگوی وی با شاه‌عبّاس و نهایتاً قتل او توسط شخص شاه خاتمه می‌یابد (افوشته‌ای، ۱۳۹۹: ۳۸۹). مشابه همین روایت افوشته‌ای، در گزارش اسکندربیگ هم انعکاس یافته (منشی ترکمان، ۱۳۸۲: ۴۷۶/۲؛ نیز نک: فخرالزمانی قزوینی، ۱۳۴۰: ۶۱۶)، اما نکته کلیدی، سانسور این روایت توسط خوزانی است و این مطلب، از آنجا مشخص می‌شود که خوزانی در ذکر قتل میراحمد به گزارش اسکندربیگ دسترسی داشته و مؤید این ادعا، تشابه عبارت‌پردازی دو مورخ است؛ چنانکه خوزانی در وصف شخصیت میراحمد، مدعی است که وی «هنر نفس را در تیه ضلالت غوطه داده بود» (خوزانی، DD.5.6: ۷۴) و اسکندربیگ نیز نقل کرده که میراحمد «بسیاری از نادانان تبه‌روزگار را در تیه ضلالت انداخته بود» (منشی ترکمان، ۱۳۸۲: ۴۷۶/۲). در نتیجه، می‌توان دریافت که خوزانی با وجود دسترسی به روایت اسکندربیگ، برعکس وی هیچ اشاره‌ای به کشته‌شدن میراحمد توسط شخص شاه ندارد و تنها به اصل واقعه - یعنی قتل میراحمد - اکتفا کرده‌است.

* افوشته‌ای و اسکندربیگ به محل قتل میراحمد یعنی کاشان اشاره داشته‌اند، اما خوزانی به این مطلب نپرداخته‌است. از سوی دیگر، اسکندربیگ در متن خود از کشف رساله‌های اعتقادی نقطویان در میان کتاب‌های میراحمد کاشی پس از قتل وی اشاره کرده که در متن خوزانی و افوشته‌ای وجود ندارد (منشی ترکمان، ۱۳۸۲: ۴۷۶/۲). همچنین افوشته‌ای، میراحمد را «کهنه‌ملحدِ پلید» توصیف کرده و او را به کفر و زندقه متهم نموده (افوشته‌ای، ۱۳۹۹: ۳۸۹)، اما گزارش خوزانی مانند اسکندربیگ فاقد این‌گونه الفاظ و عبارات ارزشی درباره وی است.

د) خوزانی مانند اسکندربیگ، به قتل چند تن از نقطویان در راه خراسان اشاره کرده که نشانه‌هایی از گرت‌برداری او از متن عالم‌آرای عبّاسی نیز قابل تشخیص است (نک: خوزانی، DD.5.6: ۷۳؛ منشی ترکمان، ۱۳۸۲: ۴۷۶/۲). ظاهراً مقصود هر دو مورخ، سفر پیاده شاه‌عبّاس از اصفهان تا مشهد در سال ۱۰۱۰ ق است؛ چراکه مشابه روایت آن‌ها را در متن منجم یزدی نیز مشاهده می‌کنیم (نک: منجم یزدی، ۱۴۰۰: ۳۰۶).^(۴) این ماجرا در کتاب افوشته‌ای قابل جستجو نیست؛ چراکه اصولاً وی وقایع را تا سال ۱۰۰۷ ق تنظیم

کرده‌است. به هر ترتیب، مقایسه روایت خوزانی با منجم یزدی و اسکندریگ در این قسمت، حاوی بعضی نکات است:

اولاً اگرچه هر سه مورخ، از درویش‌کمال سخن به میان آورده‌اند، اما منجم یزدی برخلاف خوزانی و اسکندریگ، نامی از درویش‌تراب نبرده است.

ثانیاً خوزانی در میان نقطویان مقتول، به فردی به نام «نظام‌تغلی» اشاره دارد که از مزایای گزارش وی به شمار می‌رود؛ زیرا اسکندریگ و یزدی نامی از وی به میان نیاورده‌اند.

ثالثاً منجم یزدی اطلاع دقیقی از محل قتل نقطویان مقتول، ارائه می‌کند و کاروانسرای قوشه را مکان این رویداد معرفی کرده، اما گزارش خوزانی و اسکندریگ، فاقد این ویژگی است؛ چراکه صرفاً کلی‌گویی کرده و از قتل افراد مذکور در راه خراسان خبر داده‌اند.

رابعاً خوزانی بر نقش «عنایت‌کل» در قتل افراد موردنظر تأکید دارد؛ مطلبی که در گزارش یزدی و اسکندریگ مشاهده نمی‌شود.

خامساً اگرچه هر سه مورخ، در تنظیم وقایع عصر شاه‌عباس به روش سالشمار اتکا کرده‌اند، اما خوزانی و اسکندریگ در گزارش قتل نقطویانی مانند درویش‌تراب و درویش‌کمال، دچار نوعی «عادت‌افکنی» شده‌اند؛ یعنی به جای آنکه مانند منجم یزدی، این رویداد را ذیل وقایع سال ۱۰۱۰ ق ضبط کنند، آن را در ضمن رخدادهای سال ۱۰۰۲ ق درج کرده‌اند.

به عبارت دیگر، خوزانی و اسکندریگ در اینجا به روش موضوعی عمل نموده‌اند؛ زیرا با وجود آگاهی از قتل افراد مذکور در زمان سفر شاه به مشهد در سال ۱۰۱۰ ق، خواسته‌اند که این واقعه را در امتداد قتل‌عام نقطویان و رهبران این جریان در سال ۱۰۰۲ ق گزارش کنند تا یک روایت منسجم و به‌هم‌پیوسته از ماجرای برخورد شاه‌عباس با نقطویان ارائه کنند.

۲-۶. سلطنت سه‌روزه یوسفی ترکش‌دوز

بازتاب ماجرای سلطنت سه‌روزه یوسفی ترکش‌دوز - که با قتل وی به پایان رسید - به واسطه اختلافات و تمایزاتی که در متن خوزانی و سه منبع دیگر وجود دارد، حائز اهمیت است:

الف) در عالم آرای عباسی و تاریخ عباسی چنین آمده که شاه به پیشنهاد «ملاجلال منجم یزدی» تصمیم گرفت تا یوسفی ترکش دوز را به مدت سه روز برای رفع نحوست ستاره‌ای که رؤیت شده بود، به جای خود بر تخت سلطنت بنشانند (منشی ترکمان، ۱۳۸۲: ۴۷۴/۲؛ منجم یزدی، ۱۴۰۰: ۲۱۳-۲۱۴). در این رابطه، ذکر چند نکته ضروری است:

* خوزانی مانند اسکندریگ و منجم یزدی، گزارش مشابهی ارائه کرده، اما برخلاف آن‌ها، صریحاً نامی از ملاجلال منجم به میان نیاورده بلکه صرفاً اذعان داشته که «منجمان نجومدان در علم آسمانی» به شاه توصیه کردند که به مدت سه روز خود را از پادشاهی خلع نماید و «شخصی را که قابل قتل بوده باشد»، بر اریکه سلطنت بنشانند (خوزانی، DD.5.6: ۷۳ پ). افوشته‌ای نیز برخلاف سه مورخ دیگر، بدون اشاره به ملاجلال یا به طور کلی منجمان، مدعی است که شاه تعبیر ظهور ستاره نحس را از یوسفی ترکش دوز پرسید (افوشته‌ای، ۱۳۹۹: ۳۸۶). به هر ترتیب، ماجرای مذکور به تأثیر عمیق باورهای نجومی بر حکمرانی و از سوی دیگر، به مفهوم قربانی کردن یک فرد به عنوان نماد رفع بلا و نحوست اشاره دارد.

* در نحوه انتخاب یوسفی ترکش دوز به مقام سلطنت، حداقل با سه رویکرد متضاد مواجه هستیم. در رویکرد نخست، خوزانی مدعی است که «کل عنایت» به شاه توصیه کرد تا یوسفی را به سلطنت بنشانند؛ چنانکه نقل کرده که «کل عنایت را به خاطر رسید که بهتر از یوسفی، جهت پادشاهی سه روزه و دفع بلیه نیست» (خوزانی، DD.5.6: ۷۳ پ). در رویکرد دوم، مؤلفان تاریخ عباسی و عالم آرای عباسی برآنند که این ملاجلال منجم بود که یوسفی را به شاه پیشنهاد نمود. شاهد این ادعا، عبارت منجم یزدی است که صریحاً اذعان دارد که «یوسفی را در پنجشنبه هفتم ذی‌قعدة پادشاه ساخته و کلب آستان علی را از پادشاهی معزول گردانیدیم» (منجم یزدی، ۱۴۰۰: ۲۱۴). شاهد دیگر، روایتی است که اسکندریگ نقل کرده و بر اساس آن، یوسفی ترکش دوز به ملاجلال منجم می‌گوید که «ای حضرت ملا! چه به خون ما کمر بسته؟! و یکی از ظرفا به شوخی، ملاجلال را مورد خطاب قرار می‌دهد که یوسفی ترکش دوز «شما را ساعی قتل خود می‌داند» (منشی ترکمان، ۱۳۸۲: ۴۷۵/۲). اما در رویکرد سوم، افوشته‌ای انتخاب یوسفی ترکش دوز را صرفاً به شاه‌عباس نسبت می‌دهد و هیچ نقشی برای فردی غیر از شاه، قائل نیست. مؤلف نقاوة الآثار به گفتگویی بین شاه و یوسفی اشاره کرده که بر اساس آن، شاه از وی درباره ستاره نحس ظاهر شده، سؤال می‌کند و یوسفی پاسخ می‌دهد که تعبیر ظهور این ستاره، آن است که تغییری در پادشاهی رخ می‌دهد و «یکی

از درویشان سلسله ما از رتبه علّیه پادشاهی معنوی به مقام لازم‌الاکرام سلطنت‌صوری فایز و بهره‌مند گردد». پس از آن، شاه خطاب به یوسفی اذعان می‌کند که در میان نقطویان، کسی بهتر از تو نیست که پادشاه شود و «مصلحت این است که تو را پادشاه کنیم تا اثر این ستاره مطابق حکم، وقوع یابد» (افوشته‌ای، ۱۳۹۹: ۳۸۶).

ب) افوشته‌ای در گزارش خود به مطلبی پرداخته که ظاهراً به منظور سیاه‌نمایی شخصیت یوسفی ترکش‌دوز ذکر شده؛ چراکه یوسفی را به فساد اخلاقی متهم کرده و مدعی است که وی در دوره سلطنت سه‌روزه خود «حکمی نکرد الا آنکه گفت: پسران صاحب حسن، همه پیش من حاضر باشند. و هرکدام را خدمتی فرموده، با ایشان مؤانستی داشت» (افوشته‌ای، ۱۳۹۹: ۳۸۷). با این حال، اتهام مذکور از سوی خوزانی، اسکندربیک و منجم یزدی، تأیید نشده و این مورخان در آثار خود هیچ‌گونه نشانه‌ای از فساد اخلاقی یوسفی ذکر نکرده‌اند. ظاهراً اظهارات افوشته‌ای، تلاشی برای تخریب چهره یوسفی بوده است.

۲-۷. محاکمه درویش خسرو

خوزانی مانند افوشته‌ای و اسکندربیک تلاش کرده تا گزارشی از ماجرای محکمه‌ای که برای درویش خسرو در محضر برخی از علما برگزار شد، ارائه کند؛ مبحثی که منجم یزدی به هیچ وجه در متن خود بازتاب نداده است. در اینجا ذکر چند نکته الزامی است: الف) افوشته‌ای و اسکندربیک اذعان داشته‌اند که محکمه مزبور، در حضور شاه‌عباس برپا گردید، اما خوزانی برخلاف آنان، مدعی است که این مجلس «در خدمت شاه یوسفی» برگزار شد؛ نه شاه‌عباس (خوزانی، DD.5.6: ۷۳پ).

ب) اگرچه در نقاوه‌الآثار و عالم‌آرای عباسی به حضور برخی از علمای مورد حمایت حکومت در محکمه اشاره شده تا درباره باورهای درویش خسرو از وی استنتاج کنند، اما نام این علما در دو کتاب مذکور، به‌طور مشخص ذکر نشده است (افوشته‌ای، ۱۳۹۹: ۳۸۷؛ منشی ترکمان، ۱۳۸۲: ۴۷۶/۲). این در حالی است که خوزانی بر خلاف آنان، به نام شش تن از علما یعنی میرداماد، شیخ‌بهایبی، حاجی حسین یزدی، حاجی‌بابا قزوینی، مولانا مصطفی و شیخ‌لطف‌الله اشاره کرده که در آن مجلس حاضر بودند (خوزانی، DD.5.6: ۷۳پ).

ج) درباره کیفیت محکومیت درویش خسرو در مجلس فوق‌الذکر، با سه رویکرد مختلف در گزارش افضل‌التواریخ، نقاوه‌الآثار و عالم‌آرای عباسی مواجه می‌شویم. در رویکرد نخست، خوزانی بر نقش اساسی «عنایت‌کل» در محکومیت درویش خسرو تأکید دارد؛

زیرا اذعان می‌کند که «عنایت کل رفته، گل کتب او را به نظر علما و مجتهدین رسانید». بدین ترتیب، اثبات گردید که درویش خسرو پیرو طریقت نقطویه است (خوزانی، DD.5.6: ۷۴) و در نتیجه، به عنوان یک تهدید مذهبی شناسایی و محکوم شد. در رویکرد دوم، افوشته‌ای اذعان داشته که شاه‌عباس به این دلیل که درویش خسرو در برابر پرسش‌های فقها، «بعضی را جواب گفته، اکثر نامقابل در مقابل گفت»، خشمگین شد و فرمان قتل او را صادر نمود (افوشته‌ای، ۱۳۹۹: ۳۸۷). در رویکرد سوم، اسکندربیگ بر آن است که چون «خم‌های شراب در تکیه‌اش یافت شد» و بدین وسیله، عدم پایبندی وی به احکام شرع آشکار گردید و از سوی دیگر، تعلق عقیدتی او به نقطویان «از غایت اشتها، در محکمۀ باطن مبارک اشرف» به اثبات رسیده بود، حکم قتل وی از سوی شاه صادر شد (منشی ترکمان، ۱۳۸۲: ۴۷۶/۲).

۲-۸. بازنمایی صحنه قتل درویش خسرو، یوسفی ترکش دوز و سایر نقطویان قزوین

نکات مرتبط با این بخش، ذیل سه مورد توجه قرار می‌گیرد:

الف) بازتاب کیفیت قتل درویش خسرو در متن خوزانی و سه مورخ دیگر، مسئله‌ای است که در بررسی تطبیقی روایت موردنظر، جلب توجه می‌کند. از این منظر، منجم یزدی بر خلاف سایر منابع هیچ‌گونه مطلبی درباره قتل وی ارائه نکرده است. خوزانی به نقش مستقیم عنایت کل در اجرای قتل درویش خسرو اشاره دارد و مدعی است که وی شکم درویش را با دستان خود پاره کرد و سپس او را «بر شتر آویخته، برگرد شهر قزوین» گرداندند (خوزانی، DD.5.6: ۷۴). این توصیف خوزانی، از لحاظ بیان جزئیات تا حدی شبیه به روایت اسکندربیگ است؛ زیرا او نیز بر آن است که درویش خسرو را «از جهاز شتر به حلق آویخته، در تمامت شهر قزوین گردانیدند» (منشی ترکمان، ۱۳۸۲: ۴۷۶/۲). اما برخلاف خوزانی، اشاره‌ای به نقش عنایت کل در این ماجرا ندارد. از سوی دیگر، افوشته‌ای علاوه بر آنکه گزارش مفصل‌تری نسبت به خوزانی و اسکندربیگ در این باره ارائه کرده، شیوه قتل درویش خسرو را کاملاً متفاوت از آن‌ها نقل نموده و کیفیت مجازات او را چنین ترسیم کرده است:

«ریش دراز مانند دم سگش را کردند و آن دجال شکل ملحد فعل را وارونه بر خر نشانیده، گرد بازار و محلات قزوین برآوردند و زن و مرد و خانگی و کوچه‌گرد، بر همه کس بیرون آمده، سنگ و چوب بر او می‌زدند و خاک و خاکستر بر سر و برش می‌ریختند. روز دیگر ریسمانی بر پای او بسته، یک سر بر پای دیگری بستند و میان آن ریسمان بر شتر انداخته، به این هیأتش بار دیگر گرد شهر گردانیدند و در هر گذری، سیاستی غیرمکرر به عمل آورده، به این عزت و احترامش به پای دار بردند و رجاله هجوم آورده، آن مقدار سنگ بر او ریختند که در زیر سنگ گم شده، روح عزیزش به جهنم واصل گردید. پس از آن

جسد ناپاکش را بر دار سیاست کشیدند و عبرة للملحدین حکم شد که یک هفته، جسد پلید آن شیطان مرید بر دار باشد تا سایر ملاحده بر پایه رفیع و رتبه منیع او اطلاع یابند» (افوشته‌ای، ۱۳۹۹: ۳۸۷-۳۸۸).

ب) دیدگاه‌های متفاوتی که مورخان در باب قتل یوسفی ترکش دوز ارائه کرده‌اند، قابل توجه است و از این منظر، مخاطب با دو رویکرد مواجه می‌شود. در رویکرد اول، اسکندربیک و منجم یزدی صرفاً به اصل واقعه یعنی قتل وی اشاره دارند و از جزئیات آن غافل مانده‌اند (منشی ترکمان، ۱۳۸۲: ۴۷۵/۲؛ منجم یزدی، ۱۴۰۰: ۲۱۴)، اما در رویکرد دوم، خوزانی و افوشته‌ای سعی کرده‌اند تا این رویداد را با جزئیات بیشتری در گزارش خود نقل کنند. از این رو، مقایسه گزارش دو مورخ اخیر از اهمیت بیشتری برخوردار است. در این راستا، خوزانی تلویحاً مدعی قتل یوسفی ترکش دوز و درویش خسرو در یک زمان واحد است، اما افوشته‌ای قتل آن دو را به صورت جداگانه و بدون پیوند با یکدیگر بیان می‌کند. از سوی دیگر، شیوه قتل یوسفی ترکش دوز در متن خوزانی با آنچه که افوشته‌ای گزارش کرده، متفاوت است. خوزانی نحوه مجازات وی را کاملاً شبیه به درویش خسرو توصیف کرده و عنایت کل را به عنوان کسی معرفی نموده که شکم یوسفی را از هم درید (خوزانی، DD.5.6: ۷۴). این در حالی است که افوشته‌ای بدون اشاره به نقش عنایت کل در این ماجرا، مدعی است که یوسفی را پس از دستگیری، «بر دار عبرت و ملامت کشیدند» و سپس او را تیرباران کردند و جنازه‌اش را بر بالای دار نگه داشتند (افوشته‌ای، ۱۳۹۹: ۳۸۷).

ج) خوزانی به بازنمایی صحنه قتل عام نقطویان قزوین پس از اشاره به حذف رهبران آن‌ها پرداخته و تصویری زنده از آن به مخاطب ارائه کرده؛ خصوصیتی که در متن افوشته‌ای، اسکندربیک و منجم یزدی مشاهده نمی‌شود. خوزانی ضمن اشاره به نقش عنایت کل، اذعان می‌کند که وی پس از قتل یوسفی و درویش خسرو، «مریدان ایشان را دست بر دست بسته، حلقه نمود و چندی از غلامان کوچک را شمشیرها به دست داده، فرمود که در میان حلقه جماعت ملاحده دویده، شمشیر بر ایشان اندازند تا آنکه مجموع بر سر یکدیگر به جهنم شتافته، جهان از آشوب ایشان پاک گردد» (خوزانی، DD.5.6: ۷۴).

۲-۹. زمان‌نگاری وقایع مربوط به نقطویان

در زمان‌بندی آغاز فعالیت‌های درویش خسرو، دو رویکرد متفاوت در منابع مشاهده می‌شود. در رویکرد اول، افوشته‌ای در هیچ اشاره‌ای به فعالیت‌های درویش خسرو پیش از شاه‌عباس ندارد و مدعی است که وی تحرکات خود را از زمان این شاه آغاز نمود و «به

اضلال جهال پرداخت» (افوشته‌ای، ۱۳۹۹: ۳۸۲). اما در رویکرد دوم، خوزانی و اسکندریگ به فعالیت‌های درویش خسرو پیش از دوره شاه‌عبّاس و از زمان سلطنت شاه‌طهماسب اشاره کرده‌اند (خوزانی، DD.5.6: ۷۲؛ منشی ترکمان، ۱۳۸۲: ۴۷۳/۲). به هر ترتیب، وجود این تفاوت‌ها می‌تواند در تحلیل تحولات مذهبی و اجتماعی مربوط به نقطویان مؤثر باشد.

قتل عام نقطویان از حیث زمانی با اختلافاتی در منابع چهارگانه نقل شده‌است. خوزانی و اسکندریگ این رویداد را ذیل وقایع سال ۱۰۰۲ ق ضبط کرده‌اند، اما منجم یزدی سال ۱۰۰۱ ق را برای این واقعه ثبت نموده‌است. با بررسی متن افوشته‌ای نیز می‌توان دریافت که وی مانند منجم یزدی عمل کرده و روایت قتل عام نقطویان را مربوط به سال ۱۰۰۱ ق تلقی نموده؛ زیرا در بخشی از گزارش خود، نقل کرده که درویش خسرو به شاه‌عبّاس توصیه کرد که «دو سه روز قبل از حلول ماه محرم سنه اثنی و الف»، از سفر جنگی لرستان به قزوین بازگردد؛ چراکه به زعم وی ابتدای این سال، زمان جلوس یکی از پیروان نقطوی بر تخت سلطنت بود (افوشته‌ای، ۱۳۹۹: ۳۸۳). از سوی دیگر، اگرچه هر چهار مورخ به دوره سلطنت سه‌روزه یوسفی ترکش دوز اشاره نموده‌اند، اما منجم یزدی برخلاف سایر مورخان، تاریخ دقیقی از این دوره سه‌روزه ارائه کرده و پنج‌شنبه هفتم ذی‌القعدة تا یکشنبه دهم ذی‌القعدة سال ۱۰۰۱ ق را برای این برهه زمانی ثبت نموده‌است (منجم یزدی، ۱۴۰۰: ۲۱۴). دلیل این توجه یزدی را می‌توان با پیشه و منصب او در دربار صفوی مرتبط دانست؛ چراکه او به عنوان یک منجم درباری، علاوه بر پیش‌بینی‌های نجومی، اهمیت ویژه‌ای برای ثبت زمان دقیق وقایع قائل بود و این نکته به‌روشنی در نوشته‌های او مشهود است.

۲-۱۰. داوری ارزشی مورخان و کاربرد طنز در متن آنان

مطالب مرتبط با این قسمت از پژوهش، ذیل دو بخش مورد بررسی قرار می‌گیرد:

الف) داوری ارزشی منابع درباره شخصیت‌هایی چون درویش خسرو و یوسفی ترکش‌دوز، حائز اهمیت است. این منابع غالباً با ادبیاتی تند و آکنده از نفرت به نقد این شخصیت‌ها پرداخته‌اند که از یک‌سو، منازعات ایدئولوژیک و سیاسی زمانه را نشان می‌دهد و از سوی دیگر، بیانگر آن است که تضادهای فکری با نقطویان، چگونه منجر به توهین‌های کلامی در متن مورخان شده‌است. در ادامه تلاش می‌شود تا داوری ارزشی مورخان درباره شخصت‌های مذکور و به‌طور کلی نقطویان مورد توجه قرار گیرد:

افوشته‌ای: (درویش خسرو = سر حلقه فجّار، سر آمد اشرار، می‌شوم، پیر گبر، کهنه ملحد، پیشوای ارباب کفر و نفاق، مردود، مُدبّر شقی، ضلالت پیشه، بی‌دین، فاسق، فاجر، کافر، متمکن مسندِ ضلالت، افتاده بر بستر جهالت، ملعون، مرتد، سگ بزرگ، ملحد فعل، دجال شکل، شیطان مرید، پیرسگ جهنّم و سر حلقه اهل شقاوت؛ یوسفی ترکش دوز = مردود، خسر الدنیا و الآخرة، سلطانِ صفت مردود، بدبخت و بی‌سعادت؛ نقطویان = زمره شیطان منش، طبقه کافر، شجره خبیثه، گروه ابلیس شعار، جهّال خسارت‌مآل، فریقِ قطاع‌الطریق، فرقه ملعونِ مطرود، ملاعین، زندقه، مردودان، ملحدانِ منحوس، گروه خسیس لعین، طایفه غوایت‌شعار، ابلیس قرین، زمره کفره نابکار، فجره سکنه دارالبوار، بدکیش و بداندیش، غوایت فرجام، طبقه شقاوت‌اندوز، سگان، شقاوت‌قرین، بدکردار، اصحاب خذلان، طبقه شقاوت‌مآل، زمره ضلالت‌اشتمال، مگسی چند نحیف، شیطنت‌اطوار و افتاده در تیه ضلالت).

اسکندربیگ: (درویش خسرو = دکانداری، زهدفروشی، دارای عقیده فاسد و بداعتقادی؛ یوسفی ترکش دوز = خون گرفته، بیچاره عاقبت و بسیار شیطان‌صفت؛ نقطویان = زمره ملاحظه، نادانانِ تبه‌روزگار، بی‌دولتان و هرزه‌کاران).

منجّم یزدی نیز درویش خسرو را ملحد و به‌طور کلی نقطویانی را که شاه‌عبّاس با آنان در ارتباط بود، با عبارت «این جمع از عقل دور» مورد هجمه قرار داده است (منجّم یزدی، ۱۴۰۰: ۲۱۳). نهایتاً خوزانی در گزارش خود، درویش خسرو را فردی فریبکار معرفی کرده و نقل کرده که وی «فریب بسیار در وقت اضطرار به حضرت جنت‌مکان و سکندر شآن داده بود» (خوزانی، DD.5.6: ۷۳ پ). او از نقطویان به صورت «جماعت ملاحظه» یاد کرده و آنان را گروهی غوطه‌ور در تیه ضلالت دانسته که سران و مریدانشان پس از مرگ به جهنّم یا درک اسفل واصل گشته‌اند (همان: ۷۴ ر).

چنانکه ملاحظه می‌شود، در هر چهار منبع، اصطلاحات تندی دربارهٔ آنان بکار برده شده؛ با این تفاوت که خوزانی مانند یزدی کمترین الفاظ و عبارات منفی را بر ضدّ ایشان استفاده کرده، اما بسامد آن‌ها در متن اسکندربیگ و خصوصاً افوشته‌ای، بیشتر از دو مورخ پیشین است. نکته‌ای که نباید مغفول بماند، داوری ارزشی خوزانی دربارهٔ یوسفی ترکش دوز است که اختلاف آشکاری با متن افوشته‌ای و اسکندربیگ دارد. در واقع رویکرد خوزانی در این مورد، تابع جایگاه سیاسی یوسفی است؛ چنانکه از وی در زمان سلطنت سه‌روزه‌اش با نوعی احترام یاد کرده و او را «پادشاه صاحب‌مکنت» خوانده و حتی دو بار از وی به صورت «شاه‌یوسفی» نام برده است (خوزانی، DD.5.6: ۷۳ پ)، اما

زمانی که حکم قتل وی صادر می‌شود، خوزانی ناگهان تغییر رویه می‌دهد و رویکردی منفی در قبال او در پیش می‌گیرد و اذعان می‌کند که او به جهنم واصل خواهد شد! (همان: ۷۴ر). این دیدگاه خوزانی درباره یوسفی، بر اساس موقعیت او در زمان‌های مختلف و حوادث سیاسی مرتبط با وی شکل گرفته است. در برابر این دیدگاه، در نقاوة‌الآثار و عالم‌آرای عباسی، به‌طور مداوم از یوسفی با عبارات تند و منفی یاد شده؛ حتی در زمان سلطنت سه‌روزه او.

ب) یکی از ویژگی‌های متن اسکندریبگ و بالاخص افوشته‌ای، کاربرد نوعی طنز در نقل روایت است؛ خصوصیتی که در گزارش خوزانی و یزدی مشاهده نمی‌شود. روایت طنزآمیز افوشته‌ای با بهره‌گیری از ادبیات پارادوکسیکال (متناقض‌نما) و تصویرسازی‌های تحقیرآمیز، در متن وی بازتاب یافته؛ چنانکه در بیان ماجرای سلطنت سه‌روزه یوسفی ترکش دوز، اذعان می‌کند که شاه‌عباس پس از انقضای این برهه زمانی، تصمیم گرفت که «مرتبه او را از مقام سلطنت بلندتر گرداند» و به همین دلیل دستور داد که طناب داری، آماده کنند و یوسفی را به بالای آن دار بکشند! (افوشته‌ای، ۱۳۹۹: ۳۸۷). همچنین در شرح مجازات درویش خسرو، پس از آنکه ریش دراز وی را به دم سگ تشبیه می‌کند، لحظات برخورد‌های تحقیرآمیز با این شخصیت را به تصویر می‌کشد. وی نقل می‌کند که روزی درویش خسرو را روی الاغ به صورت وارونه به دور شهر قزوین گرداندند و «روز دیگر ریسمانی بر پای او بسته، یک سر بر پای دیگری بستند و میان آن ریسمان بر شتر انداخته» و به این شکل، دوباره وی را دور شهر چرخاندند. افوشته‌ای با وجود نقل این برخورد تحقیرآمیز با درویش خسرو، مدعی است که «به این عزت و احترامش به پای دار بردند!» و رجاله به سوی وی حمله کردند و آنقدر او را سنگ‌باران کردند که «در زیر سنگ گم شده» بود! سپس مؤلف به لحظه مرگ درویش خسرو اشاره می‌کند و می‌نویسد که «روح عزیزش به جهنم واصل گردید!» و در پایان برآن است که جسد درویش خسرو به مدت یک هفته بر بالای دار بود «تا سایر ملاحظه بر پایه رفیع و رتبه منیع او اطلاع یابند!» (افوشته‌ای، ۱۳۹۹: ۳۸۷-۳۸۸).

اما ادبیات طنزآمیز اسکندریبگ، نه درباره درویش خسرو بلکه در شرح احوال یوسفی ترکش دوز قابل مشاهده است. او تلویحاً چهره و سیمای یوسفی را مورد طعنه و استهزا قرار می‌دهد و مدعی است که «از قیافه و ترکیبش شیطنت ظاهر بُد!» و از سوی دیگر، جمله «از تخت بر تخته افتاد» را درباره وی بکار برده (منشی ترکمان، ۱۳۸۲: ۴۷۵/۲).

که کنایه از سقوط ناگهانی حکومت و اتمام سلطنت سه‌روزه اوست و به این معناست که یوسفی از مسند پشاهی به تابوت رفت!

۲-۱۱. بازتاب عقیده تناسخ در گزارش مورخان

یکی از ارکان اساسی اندیشه نقطویان، باور به تناسخ بوده که می‌توان آن را به عنوان نشانه‌ای از تلاش ایشان در جهت توجیه باورهای خود و ایجاد امید به آینده‌ای نوین ارزیابی کرد. آنان معتقد بودند که هرکسی «از نشاء مردمی به نشاء حیوانی و از جانوری به نباتی نزول کند و از نباتی به جمادی گراید؛ همچنین برعکس» (اسفندیار، ۱۳۶۲: ۲۷۵/۱). حکیم خیتام نیشابوری در اثر فلسفی خود به نام رساله در علم کلیات وجود، درباره عقیده اهل تناسخ چنین اذعان داشته که از نظر آنان، «نفوس ناقصه در ابدان انسانی مترددند و از بدنی به بدنی منتقل می‌شوند تا کامل شوند و در وقت کمال، قطع تعلق از ابدان می‌کنند و آن را نسخ گویند و جمعی که تجویز نقل به بدن حیوان می‌کنند، آن را مسخ گویند و قومی که تجویز نقل به نبات هم می‌کنند، آن را رسخ گویند و درکات جهنم نزد ایشان عبارت از این مراتب است» (نک: عباسی، ۱۳۳۸: ۴۰۵). مؤلف نفایس الارقام (م ۱۰۱۶ ق) در باب تناسخ‌گرایی نقطویان، از آنان به صورت «ملاحظه تناسخیه» یاد کرده و پس از اینکه آنان را در کنار سوفسطاییان قرار داده، چنین تجویز نموده که «علاج سوفسطائیه و این ملاحظه، غیر شمشیر نیست» (دهدار شیرازی، ۱۳۷۵: ۳۱۹).

با بررسی متون چهارگانه موردنظر، می‌توان دریافت که افوشته‌ای و اسکندربیگ برخلاف خوزانی و منجم یزدی، کوشیده‌اند تا در لابه‌لای گزارش خود درباره نقطویان، عقیده ایشان به تناسخ را در متن خود منعکس سازند. نمود این باور، در گزارش آنان درباره کوچک بهله‌دوز و میراحمد کاشی قابل مشاهده است؛ چنانکه اسکندربیگ مدعی شده که کوچک بهله‌دوز پس از دستگیری، با مصرف تریاک اقدام به خودکشی کرد و جمله «رفتیم تا در دوره دیگر بیاییم» را بر زبان جاری ساخت (منشی ترکمان، ۱۳۸۲: ۴۷۵/۲-۴۷۶). افوشته‌ای نیز اذعان نموده که میراحمد کاشی - رهبر نقطویان کاشان - در مکالمه خود با شاه‌عباس، باور خویش به تناسخ را اینچنین بازگویی کرده‌است:

«ما را از کشتن بیمی و از مردن باکی نیست؛ چه ما را یقین حاصل است که بعد از مرگ، در اندک زمانی به صورت ازین بهتر می‌آییم و در هر آمد و رفتی، کمال دیگر حاصل می‌کنیم. و من چند نوبت به این دنیا آمده و رفته‌ام؛ از جمله سیصد و بیست سال قبل از این تاریخ، به هیأت جوانی خوش صورت [و] وجیه آمده بودم و بسیار خوش می‌نوشتم؛ چنانچه خط مرا به رسم تبرک دست به دست می‌بردند. اتفاقاً در این ایام، قطعه‌ای به خط خود دیدم و شناختم» (افوشته‌ای، ۱۳۹۹: ۳۸۹).

۲-۱۲. توجه به گسترش نفوذ نقطویان در خارج از ایران

بر اساس روایت اسکندربیگ، می‌توان دریافت که دامنه نفوذ نقطویان از ایران فراتر رفته و در هندوستان نیز گسترش یافته است. مطالبی مانند گرایش ابوالفضل بن مبارک (مؤلف اکبرنامه) به طریقت نقطویان و فرار یکی از اکابر نقطوی به نام «شریف آملی» به هندوستان و تکریم وی توسط پادشاه آن دیار که در متن عالم‌آرای عباسی نقل شده (منشی ترکمان، ۱۳۸۲: ۴۷۶/۲)،^(۵) در گزارش سه مورخ دیگر از جمله خوزانی مشاهده نمی‌شود. این رویکرد حذفی آنان در قبال مسئله گسترش حوزه نفوذ نقطویان در هند، می‌تواند ناشی از مقتضیات اجتماعی و سیاسی زمانه مورخان یا سوگیری‌های آنان باشد؛ چراکه بیان گزاره مذکور، به نوعی می‌تواند ناکامی شاه‌عباس در کنترل یک حرکت الحادی را در ذهن خواننده متبادر سازد و از این رو، در صد برآمده‌اند تا از هرگونه اشاره به تداوم فعالیت‌های نقطویان پس از سرکوب شدید آنان توسط شاه‌عباس بپرهیزند.

۳. نتیجه

روایت افضل‌التواریخ درباره نقطویان، تاکنون در هیچ پژوهشی مورد توجه قرار نگرفته است. بررسی تطبیقی گزارش خوزانی با سه مورخ دیگر دوره شاه‌عباس یعنی افوشته‌ای، منجم یزدی و اسکندربیگ مبین شباهت‌ها و تفاوت‌های متعددی در محتواست. در این راستا، باید گفت که اگرچه خوزانی مانند افوشته‌ای و اسکندربیگ، گزارش خود را با طرح مقدمه‌ای به بدنه اصلی روایت پیوند زده، اما متن منجم یزدی فاقد چنین مقدمه‌ای است. خوزانی و اسکندربیگ مقدمه خود را با چشم‌اندازی از فعالیت‌های درویش خسرو پیش از آغاز فرمانروایی شاه‌عباس تنظیم کرده‌اند، اما افوشته‌ای در مقدمه خود سعی کرده که با طرح مباحثی نظیر سرپیچی شیطان از فرمان خدا و ظهور شخصیت‌های به زعم وی ملحد مانند مانی، مزدک و حسن صباح، جنبش نقطویان را نیز در امتداد حرکت‌های الحادی پیشین جلوه دهد. از سوی دیگر، نحوه تعامل شاه‌طهماسب با درویش خسرو در مقدمه خوزانی و اسکندربیگ با تناقضی کامل مطرح شده؛ چنانکه خوزانی برخلاف اسکندربیگ - که از برخورد قهرآمیز شاه‌طهماسب با او سخن گفته - اذعان دارد که شاه به تکریم و بزرگداشت درویش خسرو روی آورده بود.

خوزانی مانند افوشته‌ای و برخلاف اسکندربیگ و منجم یزدی، از مساعدت‌های مالی شاه به مرکز فعالیت نقطویان در قزوین سخن گفته و برخلاف آنان، مدعی گرویدن شاه‌عباس به طریقت نقطویان شده است. شاید بتوان گفت که مهمترین مشخصه گزارش

خوزانی - که روایت او را از سه منبع دیگر متمایز می‌کند - نقشی است که او برای شخصیتی به نام «عنایت کل صفاهانی» قائل است. داده‌هایی مانند مصاحبت وی با یوسفی ترکش‌دوز، توصیه او به شاه مبنی بر دستگیری یوسفی، جمع‌آوری مدارک در جهت اثبات اتهامات درویش خسرو در محکمه، قتل درویش خسرو و یوسفی ترکش‌دوز به دست شخص وی، قتل عام نقطویان قزوین توسط او و اعدام درویش تراب و درویش کمال در سال ۱۰۱۰ق در راه خراسان، از جمله مواردی است که خوزانی در متن خود به عنایت کل نسبت داده، اما سه مورخ دیگر هیچ‌گونه اشاره‌ای به نقش وی در ماجرای نقطویان ندارند. در مسئله بازنمایی صحنه بازداشت درویش خسرو در تکیه قزوین، افوشته‌ای به شکل زنده‌ای بدان پرداخته، اما گزارش خوزانی مانند اسکندربیک و منجم یزدی فاقد این مزیت است. از سوی دیگر، اگرچه افوشته‌ای و اسکندربیک به قتل رهبر نقطویان کاشان یعنی میراحمد کاشی توسط شخص شاه اشاره دارند، اما خوزانی با وجود دسترسی به متن اسکندربیک و گرت‌برداری از آن، نقش مستقیم شاه در این واقعه را سانسور کرده است. همچنین درباره اینکه یوسفی ترکش‌دوز به پیشنهاد چه کسی به سلطنت سه‌روزه رسید، اختلافاتی وجود دارد؛ چنانکه خوزانی مدعی است که عنایت کل به شاه توصیه کرد تا یوسفی را به تخت بنشانند، اما در عالم‌آرای عباسی و تاریخ عباسی به نقش مستقیم ملاجلال منجم در تعیین وی برای این امر اشاره شده است. با این حال، افوشته‌ای این انتخاب را صرفاً به شاه عباس منتسب کرده و نقشی برای فرد دیگری قائل نیست. در زمینه تشکیل محکمه‌ای برای رسیدگی به اتهامات درویش خسرو، اگرچه خوزانی مانند افوشته‌ای و اسکندربیک به تشکیل بدان پرداخته، اما گزارش وی از برخی جهات با آنان متفاوت است؛ چراکه خوزانی برخلاف آن دو، مدعی است که این محاکمه نه در محضر شاه‌عباس، بلکه در پیشگاه «شاه‌یوسفی» برگزار شد و از سوی دیگر، مستقیماً نام شش تن از علمای سرشناس را - که در آن محکمه حضور داشته‌اند - ذکر کرده که گزارش دو مورخ دیگر فاقد آن است. خوزانی در متن خود، صحنه قتل عام نقطویان قزوین را پس از اعدام درویش خسرو و یوسفی ترکش‌دوز، با جزئیات به تصویر کشیده، اما سه مورخ دیگر به این قضیه نپرداخته‌اند.

از منظر سالشمار وقایع، خوزانی مانند اسکندربیک واقعه سرکوب نقطویان را ذیل رویدادهای سال ۱۰۰۲ق ثبت نموده، اما منجم یزدی و افوشته‌ای این رویداد را به سال ۱۰۰۱ق نسبت داده‌اند. از حیث داوری ارزشی مورخان، خوزانی مانند منجم یزدی کمترین عبارات و الفاظ منفی را درباره شخصیت‌های برجسته نقطوی به کار برده، اما

بسامد آن‌ها در متن اسکندریبگ و خصوصاً افوشته‌ای بیشتر است. با این حال، داوری ارزشی خوزانی در قبال یوسفی ترکش دوز با سایر منابع تفاوت دارد؛ زیرا خوزانی در زمان پادشاهی سه‌روزه او، از وی با احترام یاد می‌کند و حتی او را «پادشاه صاحب‌مکنت» و «شاه‌یوسفی» مورد خطاب قرار می‌دهد؛ هرچند که با اتمام این برهه زمانی، قضاوت تندی را درباره وی در پیش می‌گیرد. این در حالی است که افوشته‌ای و اسکندریبگ در گزارش خود، رویکرد منفی و ثابتی را در برابر یوسفی اتخاذ کرده‌اند. از سوی دیگر، بازتاب عقیده تناسخ نقطویان و کاربرد طنز در نقل روایت، از ویژگی‌های گزارش افوشته‌ای و اسکندریبگ به شمار می‌رود که متن خوزانی و منجم یزدی فاقد آن است. نهایتاً تمامی مطالب مذکور نشان می‌دهد که هر منبع تاریخی، می‌تواند بخشی از یک ماجرای بزرگ‌تر را روایت کند و برای فهم جامع‌تر رویدادهای تاریخی، مطالعه ترکیبی منابع ضروری است.

نهایتاً راقم این سطور در باب میزان اعتبار گزارش خوزانی در مقایسه با سه منبع دیگر، بر آن است که دو عامل باعث شده تا روایت وی معتبرتر و مستقل‌تر از آن‌ها باشد. اولاً خوزانی با فاصله زمانی بیشتری نسبت به سایر منابع، به نقل ماجرای مربوط به نقطویان پرداخته و ثانیاً این بخش از متن خود را در خارج از حوزه قلمروی صفویان یعنی هندوستان نگاشته است. به عبارت دیگر، فروکش کردن تعصبات ایدئولوژیک در اثر گذر زمان و عدم واهمه خوزانی از دستگاه سیاسی صفویان به دلیل حضور در هندوستان، به او این فرصت را داده تا ماجرای مذکور را با نگاه واقع‌بینانه‌تر و مستقل‌تری به مورد توجه قرار دهد. اینکه خوزانی برخلاف اسکندریبگ از رویکرد مودت‌آمیز شاه‌طهماسب در قبال درویش خسرو سخن گفته و در رویکردی متضاد با سه مورخ دیگر، به گرویدن شاه‌عباس به مسلک نقطویان اشاره کرده و یا اینکه در مسئله تشخیص الحدیث نقطویان، برخلاف سایر مورخان - که نقش شاه را پررنگ ساخته‌اند - به برجسته‌سازی نقش عنایت کل صفاهانی پرداخته، از جمله مصادیق اعتبار و اصالت بیشتر گزارش وی نسبت به سه منبع دیگر است.

اعلامیه تعارض منافع و حمایت مالی: نویسندگان در خلال انجام این پژوهش حمایت مالی دریافت نکرده و هیچ‌گونه تعارض منافی برای اعلام نداشته‌اند.

پی‌نوشت

- ۱) این شخص به عنوان دلک شاه‌عباس نیز شناخته می‌شد (نک: «شاردن، ۱۳۷۴: ۱۵۷۸/۴-۱۵۸۱»).
- ۲) نام وی در متن چاپی و بعضی نسخ خطی عالم‌آرای عباسی، به صورت «درویش‌برینی» ضبط شده (نک: «منشی ترکمان، نخ ۲۰۹۶: ۲۴۴پ»)، اما در برخی دیگر از نسخه‌ها نیز به صورت «درویش‌ترابی» آمده است (نک:

«همو، نخ ۸۱۷۵۴۱: ۱۰ پ»). می‌توان گفت که مورد دوم یعنی «درویش‌ترابی» صحیح است؛ چراکه در غالب منابع شناخته‌شده صفوی، نام وی به این شکل ذکر شده است (نیز نک: «وحید قزوینی، ۱۳۸۳: ۱۲۲»).

۳) منظور از این شخص در متن افوشته‌ای، همان مولانا محمدباقر خرده کاشانی - برادر مولانا مقصود خرده - می‌باشد (درباره وی، نک: "اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۸۰۷/۴-۸۰۸؛ فخرالزمانی قزوینی، ۱۳۴۰: ۶۱۵-۶۱۷؛ نهاوندی، ۱۹۳۱: ۷۹۳/۳-۷۹۴").

۴) قرینه همین روایت در کتاب دبستان مذاهب به شکل مبسوط‌تری بازتاب یافته است (اسفندیار، ۱۳۶۲: ۲۷۷/۱).

۵) با این حال، روایت اخیر عالم‌آرای عباسی درباره شریف آملی - که مهاجرت وی به هندوستان را ذیل ماجرای سرکوب نقطویان توسط شاه‌عباس نقل کرده - از درجه اعتبار ساقط است؛ چراکه آملی در سال ۹۸۴ ق به هندوستان گریخته و در «دیپالپور» با اکبرشاه گورکانی ملاقات کرده و مورد توجه این پادشاه قرار گرفته بود (بدائونی، ۱۳۸۰: ۱۷۰/۲؛ اسفندیار، ۱۳۶۲: ۲۹۸/۱؛ اورنگ‌آبادی، ۱۸۹۱: ۲۸۶/۳؛ واله داغستانی، ۱۳۹۰: ۷۳۵). درباره وی نیز نک: "اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۲۲۲۰/۴؛ جهانگیر گورکانی، ۱۳۵۹: ۲۹؛ داراشکوه، ۱۳۵۲: ۵۸-۵۹؛ اورنگ‌آبادی، ۱۸۹۱: ۲۸۶/۳ و ۲۸۹؛ ایمان، ۱۳۸۶: ۳۶۶؛ لکهنوی، ۱۳۵۵: ۳۵۱؛ عبدالرشید، ۱۹۸۱: ۲۰۵؛ Allami, 1939: 3/718 & 916".

منابع

- استنفورد، مایکل (۱۴۰۰)، *درآمدی بر فلسفه تاریخ*، ترجمه احمد گل محمدی، تهران: نشر نی.
- اسفندیار، کیخسرو بن آذرکیوان (۱۳۶۲)، *دبستان مذاهب*، به کوشش رحیم رضازاده ملک، تهران: کتابخانه طهوری.
- افوشته‌ای، محمود بن هدایت‌الله (۱۳۹۹)، *تفاوت‌الآثار فی ذکرالأخبار*، به اهتمام احسان اشراقی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- اوحدی بلیانی، محمد بن محمد (۱۳۸۹)، *عرفات‌العاشقین و عرصات‌العارفین*، به کوشش ذبیح‌الله صاحب‌کار و آمنه فخراحمد، تهران: میراث مکتوب.
- اورنگ‌آبادی، شاهنوازخان (۱۸۹۱)، *مآثرالامرا*، تصحیح مولوی میرزا اشرف علی، کلکته: انجمن آسیایی بنگال.
- ایمان، رحم‌علیخان (۱۳۸۶)، *منتخب‌اللطایف*، به کوشش مهدی عزیزاده و حسین عزیزاده، تهران: طهوری.
- بدائونی، عبدالقادر بن ملوکشاه (۱۳۸۰)، *منتخب‌التواریخ*، تصحیح توفیق هاشم‌پور سبحانی و احمد علی صاحب، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- تتوی، احمد بن نصرالله؛ آصف‌خان قزوینی، جعفر بن بدیع‌الزمان (۱۳۸۲)، *تاریخ‌الفی*، تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: علمی و فرهنگی.
- جنابذی، میرزابیگ بن حسن (۱۳۷۸)، *روضه‌الصّفویه*، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- جهانگیر گورکانی، نورالدین محمد (۱۳۵۹)، *جهانگیرنامه: توزک جهانگیری*، به کوشش محمد هاشم، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- خوزانی، فضل‌بن زین‌العابدین، *افضل‌التواریخ*، نسخه خطی DD.5.6، دانشگاه کمبریج.
- داراشکوه، محمد بن شاه‌جهان (۱۳۵۲)، *حسنات‌العارفین*، تصحیح سیدمخدوم رهین، تهران: ویسمن.

دهدار شیرازی، محمد بن محمود (۱۳۷۵)، *رسائل دهمدار*، به کوشش محمدحسین اکبری ساوی، تهران: نشر نقطه- میراث مکتوب.

شاردن، ژان (۱۳۷۴)، *سفرنامه شاردن*، ترجمه اقبال یغمایی، تهران: انتشارات توس.
عباسی، محمد (۱۳۳۸)، *کلیات آثار پارسی حکیم عمر ختیم*، تهران: کتابفروشی بارانی.
عبدالرشید، سرهنگ خواجه (۱۹۸۱)، *تذکره شعرای پنجاب*، به کوشش محمد معزالدین، لاهور: آکادمی اقبال پاکستان.

علمی، ابوالفضل بن مبارک (۲۰۰۵)، *آئین اکبری*، تصحیح سیداحمد دهلوی، علیگره: دانشگاه مسلمان علیگره.

فخرالزمانی قزوینی، عبدالنبی بن خلف بیگ (۱۳۴۰)، *تذکره میخانه*، به کوشش احمد گلچین معانی، تهران: اقبال.

لکهنوی، آفتاب‌رای (۱۳۵۵)، *تذکره ریاض‌العارفین*، به کوشش حسام‌الدین راشدی، تهران: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.

معصوم‌علیشاه، محمد معصوم بن زین‌العابدین (۱۳۴۵)، *طرائق‌الحقائق*، تصحیح محمدجعفر محجوب، تهران: کتابخانه سنایی.

منجم یزدی، ملاجلال‌الدین بن عبدالله (۱۴۰۰)، *تاریخ عباسی (روزنامه ملاجلال)*، تصحیح مقصودعلی صادقی، تهران: نگارستان اندیشه.

منشی ترکمان، اسکندربیگ (۱۳۸۲)، *عالم‌آرای عباسی*، تصحیح ایرج افشار، تهران: امیر کبیر.

_____، *عالم‌آرای عباسی*، نسخه شماره ۲۰۹۶، سازمان اسناد و کتابخانه ملی.

_____، *عالم‌آرای عباسی*، نسخه شماره ۸۱۷۵۴۱، سازمان اسناد و کتابخانه ملی.

منشی قمی، قاضی احمد بن حسین (۱۳۹۴)، *خلاصه‌التواریخ*، تصحیح احسان اشراقی، تهران: دانشگاه تهران.

نهادندی، عبدالباقی بن خواجه‌بابا (۱۹۳۱)، *مآثر رحیمی*، تصحیح محمد هدایت حسین، کلکته: انجمن آسیایی بنگال.

واله داغستانی، علیقلی بن محمدعلی (۱۳۹۰)، *تذکره ریاض‌الشعرا*، تصحیح ابوالقاسم رادفر و گیتا اشیدری، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

وحید قزوینی، محمدطاهر بن محمدحسین (۱۳۸۳)، *تاریخ جهان‌آرای عباسی*، تصحیح سیدسعید میرمحمدصادق، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.

Abd al-Rashid, Colonel Khwaja. (1981). *Tazkira-yi Shu'arā-yi Panjab (Memoirs of the Poets of Punjab)*. Edited by Mohammad Mu'izz al-Din. Lahore: Iqbal Academy Pakistan. [In Persian].

Abbasi, Mohammad. (1959). *Collected Persian Works of Omar Khayyam*. Tehran: Barani Bookstore. [In Persian].

Afushta'i, Mahmūd ibn Hedayatollah. (2020). *Naqāwat al-Āthār fī Dhikr al-Akhyār (The Quintessence of Good Men)*. Edited by Ehsan Eshrāqi. Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian].

Allami, Abu al-Fazl ibn Mubarak (1939), *The Akbar Nama*, Translated From The Persian by Henry Beveridge, The Asiatic Society, Calcutta.

- . (2005). *A'in-i Akbari (Institutes of Akbar)*. Edited by Sayyid Ahmad Dehlavi. Aligarh: Aligarh Muslim University. [In Persian].
- Aurangabadi, Shah Nawaz Khan. (1891). *Ma'āsir al-Umara (Memoirs of the Nobles)*. Edited by Mirza Ashraf Ali. Calcutta: Asiatic Society of Bengal. [In Persian].
- Badauni, 'Abd al-Qādir ibn Malukshah. (2001). *Muntakhab al-Tawārīkh (Selection of Chronicles)*. Edited by Tofiq Hashimpour-Subhani and Ahmad Ali Sahib. Tehran: Society for the Appreciation of Cultural Works and Figures. [In Persian].
- Chardin, Jean. (1995). *The Travels of Chardin in Persia*. Translated by Eghbal Yaghtmaei. Tehran: Toos Publications. [In Persian].
- Darā Shukoh, Mohammad ibn Shah Jahan. (1973). *Hasanāt al-'Arifīn (Virtues of the Gnostics)*. Edited by Seyed Makhdoom Rahin. Tehran: Weisman. [In Persian].
- Dehdar Shirazi, Mohammad ibn Mahmud. (1996). *Rasā'il-e Dehdar (Treatises of Dehdar)*. Edited by Mohammad Hossein Akbari Savi. Tehran: Naqteh – Mirāth-e Maktub. [In Persian].
- Eiman, Rahm Ali Khan. (2007). *Muntakhab al-Latāyef (Selection of Delicacies)*. Edited by Mehdi Alizadeh and Hossein Alizadeh. Tehran: Tahuri. [In Persian].
- Esfandiyar, Keykhosrow ibn Azar Keyvan. (1983). *Dabestan-e Mazahib (School of Religions)*. Edited by Rahim Reza-zadeh Malek. Tehran: Tahuri Library. [In Persian].
- Fakhr al-Zamāni Qazvini, 'Abd al-Nabi ibn Khalaf Beg. (1961). *Tazkira-yi Meykhaneh (Memoirs of the Tavern)*. Edited by Ahmad Golchin Ma'ani. Tehran: Eqbāl. [In Persian].
- Jahangir Gurkani, Nur al-Din Mohammad. (1980). *Jahangir-nama (Tuzuk-e Jahangiri)*. Edited by Mohammad Hashem. Tehran: Bonyad-e Farhang-e Iran. [In Persian].
- Janabazī, Mirza Beg ibn Hasan. (1999). *Rawzat al-Safaviyya (The Safavid Garden)*. Edited by Gholamreza Tabatabaei Majd. Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Foundation. [In Persian].
- Khuzāni, Fazli ibn Zayn al-'Ābidīn. *Afṣal al-Tawārīkh (The Best of Chronicles)*. Manuscript DD.5.6, Cambridge University Library. [In Persian].
- Laknavi, Aftab Rai. (1976). *Tazkira-yi Riyāz al-'Arifīn (Memoirs of the Garden of Mystics)*. Edited by Hissam al-Din Rashidi. Tehran: Center for the Study of Persian Culture of Iran and Pakistan. [In Persian].
- Ma'sūm 'Alīshāh, Mohammad Ma'sūm ibn Zayn al-'Ābidīn. (1966). *Tarāyēq al-Haqāyēq (The Paths of Truths)*. Edited by Mohammad Jafar Mahjub. Tehran: Sanā'i Library. [In Persian].
- Monshi Qomi, Qazi Ahmad ibn Hossein. (2015). *Kholāsāt al-Tawārīkh (Summary of Chronicles)*. Edited by Ehsan Eshraqi. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian].
- Monshi Torkaman, Eskandar Beg. (2003). *Ālam-ārā-yi 'Abbāsi (The World-Adorning of Abbas)*. Edited by Iraj Afshar. Tehran: Amir Kabir. [In Persian].
- . *Ālam-ārā-yi 'Abbāsi*, Manuscript No. 2096, National Archives and Library of Iran. [In Persian].
- . *Ālam-ārā-yi 'Abbāsi*, Manuscript No. 817541, National Archives and Library of Iran. [In Persian].

- Munajjim Yazdi, Mulla Jalal al-Din ibn ‘Abdullah. (2021). *Tārīkh-e ‘Abbāsi (The ‘Abbasi Chronicle / Ruznamah-yi Mulla Jalal)*. Edited by Maqsd Ali Sadeqi. Tehran: Negarestan-e Andisheh. [In Persian].
- Nahavandi, ‘Abd al-Baqi ibn Khwaja Baba. (1931). *Ma’āsir-i Rahimi (The Deeds of Rahim Khan)*. Edited by Mohammad Hidayat Hussain. Calcutta: Asiatic Society of Bengal. [In Persian].
- Ohadi Balyani, Mohammad ibn Mohammad. (2010). *‘Arafāt al-‘Āsheqīn wa ‘Arasāt al-‘Ārefīn (The Mount of Lovers and the Courtyard of Mystics)*. Edited by Zabihollah Sahebkar and Ameneh Fakhr Ahmad. Tehran: Mirāth-e Maktub. [In Persian].
- Stanford, Michael. (2021). *An Introduction to the Philosophy of History*. Translated by Ahmad Golmohammadi. Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian].
- Tattavi, Ahmad ibn Nasrallah and Asaf Khan Qazvini, Ja‘far ibn Badi‘ al-Zamān. (2003). *Tārīkh-i Alft (The Millennial History)*. Edited by Gholamreza Tabatabaei Majd. Tehran: Elmi va Farhangi. [In Persian].
- Vahid Qazvini, Mohammad Taher ibn Mohammad Hossein. (2004). *Tārīkh-e Jahān-ārā-yi ‘Abbāsi (The World-Adorning History of Abbas)*. Edited by Seyyed Saeed Mir Mohammad Sadeq. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian].
- Vāleh Daghestani, ‘Ali Quli ibn Mohammad ‘Ali. (2011). *Tazkira-yi Riyāz al-Shu‘arā (Memoirs of the Garden of Poets)*. Edited by Abolqasem Rādfar and Gita Ashidari. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian].